

KRONIEK 1994

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994

Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Voor de politieke partijen was 1994 een bijzonder druk jaar. Er moesten maar liefst drie campagnes worden gevoerd: voor de verkiezingen van de gemeenteraden in maart, voor de Tweede Kamer in mei en voor het Europees Parlement in juni. Geen wonder dat in de tweede helft van het jaar de meeste partijen het wat kalmer aan deden.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die zich buiten het parlement voltrokken. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers al elders gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*; deze artikelen worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;

- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1994 kort belicht.¹

¹. Zie voor een uitgebreider overzicht van de parlementaire hoofdmomenten van 1994 P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek van de Nederlandse politiek: Tweede-Kamerverkiezingen zorgden voor electorale aardverschuiving', in: *Staatscourant*, 21 december 1994; en G.G.J. Thissen, 'Jaaroverzicht Staten-Generaal zittingsjaar 1993-1994', in: *Parlement en Kiezer*, Groningen, 1995.

2. Hoofdmomenten

IRT-affaire

Om de georganiseerde misdaad in Nederland beter te kunnen bestrijden, hadden de politiekorpsen in Noord-Holland en Utrecht - evenals in andere delen van het land - in 1989 een Interregionaal Recherche Team (IRT) opgericht. In december 1993 staakte het Amsterdamse korps zijn medewerking, omdat - volgens de leiding - een onoirbare werkwijze zou zijn gebruikt bij infiltratie in criminele organisaties. In januari 1994 beweerde de Utrechtse hoofdcommissaris J. Wiarda echter dat de samenwerking was mislukt door corruptie bij de Amsterdamse politie, die informatie door zou geven aan criminelen. Het kabinet installeerde op 31 januari een commissie onder leiding van H. Wierenga, burgemeester van Enschede, om de mislukking van het IRT te onderzoeken. Op 24 maart bracht de commissie reeds verslag uit. Zij weet het falen van het IRT vooral aan gebreken van het openbaar ministerie in de regio Amsterdam - formeel verantwoordelijk voor de strafzaken, waarmee het IRT zich bezig hield. Het Amsterdamse politiekorps zou in de ogen van de commissie niet zozeer corruptie als wel een gebrek aan discipline en bereidheid tot samenwerken verweten moeten worden.

De oppositiepartijen D66, GroenLinks en de VVD zagen in de conclusies van de commissie-Wierenga aanleiding om de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken, E.M.H. Hirsch Ballin (CDA) en E. van Thijn (PvdA), ter verantwoording te roepen. (Van Thijn was overigens als burgemeester van Amsterdam bij de IRT-zaak betrokken geweest. In januari was hij de plotseling overleden C.I. Dales opgevolgd als minister van Binnenlandse Zaken.) Op 7 april verwierp de Tweede Kamer echter de motie van afkeuring die de oppositie had ingediend. De ministers namen weliswaar het rapport van de commissie-Wierenga zeer ernstig, maar achtten zich niet verantwoordelijk voor de fouten van de Amsterdamse politie en justitie. Hirsch Ballin trof voorbereidingen voor een nieuwe vorm van samenwerking tussen de politiekorpsen. In de nacht van 25 op 26 mei maakte de Tweede Kamer daaraan echter een einde, met de uitspraak dat 'de nieuwe vormgeving en aansturing van de interregionale researcheteams dienen te worden overgelaten aan een volgend kabinet'. In dezelfde motie verweet de Kamer bovendien de twee demissionaire politieministers ernstig tekort geschoten te zijn in de afwikkeling van de hele IRT-zaak. De regeringspartijen, die in de verkiezingen hun meerderheid verloren hadden, konden niet verhinderen dat de motie van de oppositie deze keer wel werd aangenomen (met 61 tegen 59 stemmen). Hirsch Ballin besloot terstond tot aftreden, Van Thijn volgde na enige aarzeling een dag later, waarop beiden op 27 mei ontslag namen.

Hoewel hiermee de IRT-affaire leek afgedaan, bleef de vraag hangen welke al dan niet oirbare werkwijzen rechercheurs in de strijd tegen de georganiseerde misdaad toepassen. De Tweede Kamer besloot daaraan een parlementaire enquête te wijden. Op 7 december kwam de enquête-commissie voor het eerst bijeen en

koos het PvdA-kamerlid M. van Traa tot voorzitter.

gemeenteraadsverkiezingen

Op 2 maart werden 622 gemeenteraden opnieuw gekozen. In veertien gemeenten vonden wegens herindeling de verkiezingen op een andere dag plaats. De opkomst lag met 65,3% iets hoger dan in 1990, ondanks sombere voorspellingen van opiniepeilers. De Leidse hoogleraren politicologie R. Andeweg en G. Irwin verklaarden de iets hogere opkomst uit de grotere deelname van extreem-rechtse partijen, die in 1990 slechts in negen maar nu in 52 gemeenten kandidaten stelden (*de Volkskrant*, 9 maart 1994). Daardoor konden die partijen in 1990 thuisgebleven aanhangers naar de stembus lokken, maar stimuleerden ze wellicht onbedoeld ook de opkomst van hun tegenstanders. Meer dan in 1990 namen allochtonen deel aan de verkiezingen. Marokkanen werden daarbij deze keer door hun koning aangemoedigd te gaan stemmen, die hen bij vorige gelegenheden juist ontmoedigd had.

Een andere oorzaak voor de hogere opkomst zou kunnen liggen in de Tweede-Kamerverkiezingen van mei, die als het ware hun schaduw vooruit wierpen en de algemene politieke belangstelling bevorderden. Voor sommige politici begon de verkiezingscampagne in januari en eindigde die pas met de Europese verkiezingen in juni. De al lang bestaande tendens, raadsverkiezingen te zien als een opiniepeiling voor de landelijke politiek, werd hierdoor nog versterkt. Daartegen ontstond echter ook een reactie, die juist meer aandacht voor de lokale politiek vroeg. In tal van grote en kleine steden waren lokale 'stadspartijen' opgericht, die opvallend veel succes behaalden. In het verleden kwamen lokale partijen voornamelijk in dorpen en plattelandsgemeenten voor - en dan vooral in Brabant en Limburg - maar nu drongen ze door in de gemeenteraden van Arnhem, Assen, Enschede en Rotterdam. Soms werden ze geleid door (oud-)leden van landelijke partijen; zo kwamen bijvoorbeeld de lijsttrekkers van de Stadspartij Heerlen, Leefbaar Hilversum en de Stadspartij Rotterdam uit de PvdA. In andere gemeenten trokken lokale partijen aandacht door bekende personen buiten de politiek op hun lijst te plaatsen; in Assen bijvoorbeeld won de Politiek Logisch Oprechte Partij (PLOP) vijf zetels mede dank zij haar 'lijstduwer', de oud-wereldkampioen schaatsen Hilbert van der Duim.

De meeste lokale partijen richtten zich op het belang van stad of gemeente - de Fryske Nasjonale Party (FNP) op het belang van Friesland en de Friese taal - maar sommige beperkten zich tot bepaalde doelgroepen in de gemeente. Zo wonnen in Delft en Groningen studentenpartijen een zetel in de raad, terwijl in Tilburg, Maastricht, Hengelo en Eindhoven ouderenpartijen met succes deelnamen. In de laatste twee gevallen wierpen echter opnieuw de Tweede-Kamerverkiezingen hun schaduw vooruit en waren de gemeenteraadsverkiezingen ook bedoeld als *test-case* of de partijen in kwestie - het Algemeen Ouderen Verbond (AOV) en de Politieke Unie 55+ (PU55+) - de

sprong naar de landelijke politiek zouden wagen. Datzelfde gold eigenlijk ook voor enkele andere nieuwe partijen, zoals het door oud-vakbondsleider J. van de Scheur opgerichte Solidair'93, de op transcendente meditatie gerichte Natuurwetpartij en in mindere mate voor de Nieuwe Communistische Partij Nederland (NCPN) en De Groenen. Genoemde vier partijen slaagden er wel in zetels te winnen in één of meer gemeenteraden - de NCPN won zelfs de meerderheid in de Groningse gemeente Reiderland - maar zouden uiteindelijk toch niet de Tweede Kamer bereiken (zie tabel 1).

De successen van de lokale partijen kostten de landelijke partijen natuurlijk zetels. De grootste verliezers waren CDA en PvdA, die daarmee ongetwijfeld de prijs betaalden voor hun vaak impopulaire regeringsbeleid. De oppositiepartijen VVD, D66 en GroenLinks behaalden winst, zij het niet overal. Zo verloor D66 een zetel in Amsterdam en GroenLinks in Groningen en zelfs twee zetels in Amersfoort, terwijl de VVD twee zetels verloor in Oegstgeest. In Utrecht werd D66 de grootste partij, onmiddellijk gevolgd door GroenLinks en op enige afstand door de PvdA. In Amersfoort vormde D66 de grootste fractie in de raad, in Den Haag de VVD. De Democraten hadden nu in 405 gemeenten lijsten ingediend, bijna tweemaal zoveel als in 1990.

De protestants-christelijke partijen boekten over het algemeen ook winst, al dan niet in combinatie. De RPF groeide het meest, terwijl de SGP soms zetels moest inleveren. De grootste winnaars waren echter de Socialistische Partij (SP), die haar zeteltal bijna verdubbelde (zie over de SP ook de bijdrage van P. van der Steen elders in dit Jaarboek); en vooral de Centrumdemocraten (CD), die hun zeteltal verzevenvoudigden. De andere extreem-rechtse groeperingen, Centrumpartij'86 (CP'86) en het Nederlands Blok - dat als een afsplitsing van de CD beschouwd kan worden - boekten een iets bescheidener winst.

Sommige gekozen Centrumdemocraten en CP'86-leden zouden echter hun zetel niet innemen of zouden hun partij verlaten omdat die niet aan hun verwachtingen beantwoordde; hierbij speelde sociale druk wellicht ook een rol.

Vergeleken bij 1990 steeg het aantal vrouwelijke raadsleden licht van 2387 (21,6%) naar 2475 (22,4%). Het aantal allochtonen nam relatief iets meer toe, van 47 (0,4%) naar 65 (0,6%) .

In enkele gemeenten werden onregelmatigheden geconstateerd, zoals het ronselen van volmachtstemmen. In de Limburgse gemeenten Thorn en Voerendaal werden lokale politici hiervoor beboet. In Geldrop moest een wethouder aftreden toen bleek dat hij het gemeentelijk adressenbestand had gebruikt om jonge kiezers te werven voor zijn lokale partij.

Tabel 1. Uitslag gemeenteraadsverkiezingen 1994 (in zetels)

	1990	1994
CDA	3515	2741
PvdA	2281	1761
VVD	1485	1720
D66	663	981
GroenLinks	300	380
SGP	197	179
GPV	61	65
RPF	48	79
SP	70	126
FNP	27	39
CD	11	78
CP'86	4	9
Groenen	3	4
NCPN (in 1990: VCN)	1	10
AOV	-	5
PU55+	-	5
Solidair'93	-	3
Natuurwetpartij	-	1
lokale christelijke lijsten	264	332
lokale progressieve lijsten	262	272
onafhankelijke lokale partijen	1869	2282
overige in 1990	10	-
totaal	11071	11072

Bron: *Verkiezingsstatistiek gemeenteraden 2 maart 1994*; Centraal Bureau voor de Statistiek.

N.B.: De FNP en het AOV worden in de CBS-publicatie tot de onafhankelijke lokale partijen gerekend, maar zijn hier afzonderlijk vermeld. Het aantal raadszetels is in de periode 1990-1994 met één toegenomen.

Bij de onderhandelingen over de colleges van burgemeester en wethouders werden raadszetels niet altijd vertaald in wethoudersposten. Zo bleven ook in 1994 CDA en PvdA overtegenwoordigd in de colleges, zij het minder dan in 1990; van de in totaal 1813 wethouders behoorden 541 tot het CDA en 353 tot de PvdA. De VVD werd eveneens goed bedeed - anders dan in 1990 - met 319 wethouders. D66 en GroenLinks bleven met 123 respectievelijk 25 wethouders ondervertegenwoordigd, evenals de onafhankelijke lokale partijen (ook al kregen deze toch 346 wethouders). De protestants-christelijke partijen konden redelijk tevreden zijn met hun 71 wethouders.

Wegens gemeentelijke herindelingen (in feite fusies) vonden tussentijdse raadsverkiezingen plaats in Noord-Beveland en Tholen op 9 november en in Sluis op 30 november. In Noord-Beveland werd het CDA de grootste partij, in Tholen de SGP. Het AOV en D66 behaalden in Tholen voor het eerst elk een zetel. In Sluis werd de VVD de grootste partij, terwijl CDA en PvdA verlies leden.

Tweede-Kamerverkiezingen

De verkiezingscampagne voor de gemeenteraden ging bijna ongemerkt over in die voor de Tweede Kamer. De opiniepeilingen beloofden een nek-aan-nekrace tussen de vier grootste partijen - een in Nederland nog niet eerder voorgekomen fenomeen. Desondanks vonden de meeste waarnemers de campagne aanvankelijk maar een matte vertoning. Pas in de laatste weken van april sloegen politici een fellere toon aan. Minister-president R.F.M. Lubbers wierp zich toen zelf in de strijd om zijn partij bij te staan, waarop zijn vice-premier, PvdA-lijsttrekker W. Kok, hem verweet zijn positie te misbruiken. De campagne richtte zich nog meer dan anders op personen. De PvdA spande daarbij de kroon, met haar leuze 'Kies Kok'. De VVD hanteerde een minder persoonlijke slagzin, maar bouwde haar campagne eveneens rondom lijsttrekker F. Bolkestein op, met groots opgezette en muzikaal omlijste *talkshows*. D66 richtte de aandacht ook vooral op lijsttrekker H.A.F.M.O. Van Mierlo. Het CDA had aanvankelijk de nieuwe politiek leider L.C. Brinkman evenzeer in het middelpunt van zijn campagne geplaatst, maar kwam daar iets van terug toen negatieve reacties op Brinkman in de media de boventoon gingen voeren.

In de schaduw van de persoonlijkheden speelden inhoudelijke onderwerpen natuurlijk toch wel een rol. De programmatische verschillen tussen de grote

partijen mochten kleiner geworden zijn, verdwenen waren ze daarmee nog niet. Het thema dat de meeste aandacht kreeg was de toegenomen werkloosheid, vaak in verband gebracht met sociale zekerheid en inkomensbeleid. Alle partijen beloofden meer banen, maar in bescheiden aantallen. Die bescheidenheid was mede te danken aan het Centraal Planbureau (CPB), dat de sociaal-economische effecten van de verkiezingsprogramma's van CDA, D66, GroenLinks, PvdA en VVD had berekend en daarmee paal en perk stelde aan hooggespannen verwachtingen.

De programma's waren ook 'doorgerekend' op milieu-effecten, door het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne (RIVM). Milieubeleid kreeg in deze verkiezingscampagne echter veel minder aandacht dan in 1989, ondanks de dringende oproep van een breed front van milieuorganisaties in de vorm van een 'Open brief aan de leden van alle politieke partijen' in november 1993. Het milieu kwam wel ter sprake bij de discussie over infrastructurele projecten zoals de aanleg van een (goederen)spoorlijn door de Betuwe, een Hoge Snelheidslijn (HSL) door Zuid-Holland en uitbreiding van de luchthaven Schiphol. De voorzitter van de Raad voor Milieuhygiëne, oud-minister E. Nijpels, betreurde de geringe aandacht voor het milieu in de programma's van de meeste partijen - inclusief zijn eigen VVD. De Stichting Natuur en Milieu gaf eveneens de meeste partijen een onvoldoende voor hun milieuprogram; D66 kreeg een 6- en alleen GPV, RPF en GroenLinks kregen een ruime voldoende.

Het vreemdelingenbeleid leek aanvankelijk taboe te zijn als thema in de verkiezingsstrijd. VVD-lijstaanvoerder Bolkestein maakte met zijn pleidooi voor opvang van vluchtelingen uit de eigen regio - Europa in ons geval - echter toch enige discussie los. Het onderwerp bleek bovendien erg te leven onder kiezers; meer dan de helft noemde de 'minderhedenproblematiek' het belangrijkste politieke probleem op dit moment, volgens het Nationaal Kiezersonderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Ook in het traditionele televisiedebat tussen de lijsttrekkers van de vijf grootste partijen aan de vooravond van de verkiezingen leidde dit thema tot de meest vinnige woordenwisseling. Bolkestein stelde in dat debat voor, kinderen van illegaal aanwezige buitenlanders niet toe te laten op scholen, wat hem op felle kritiek kwam te staan van Kok, Van Mierlo en I. Brouwer (de lijsttrekker van GroenLinks). Het debat had volgens opiniepeilingen veel invloed op de 'zwevende kiezer' die nog geen partijkeuze had gemaakt.

De opkomst viel op 4 maart met 78,3% weinig lager uit dan in 1989 (79,9%). De uitslag verdient de veel gebruikte beschrijving 'aardverschuiving', in meer dan één opzicht. Na de invoering van het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917 bleven electorale verschuivingen in Nederland doorgaans tamelijk beperkt. Het verlies van twintig zetels door het CDA bij deze verkiezingen kan historisch gezien dan ook uniek genoemd worden. Daarmee vergeleken viel het toch ook forse verlies van de PvdA van twaalf zetels nog mee. Daar de sociaal-democraten zodoende de grootste - misschien beter gezegd: de

minst kleine - partij waren geworden, vierden ze de verkiezingsuitslag bijna als een overwinning. De echte winnaars waren echter D66 en de VVD. Terwijl de regeringspartijen hun zeteltal in de Tweede Kamer zagen slinken van 103 naar 71 - en daarmee hun royale meerderheid zagen omslaan in een minderheid - breidden de twee vrijzinnige oppositiepartijen hun zeteltal uit van 34 naar 55 (zie tabel 2).

De oppositiepartij GroenLinks profiteerde niet van het verlies van de PvdA en verloor zelfs een zetel; haar professioneel ogende campagne en het lijsttrekkers-duo Brouwer en M. Rabbie spraken de zwevende kiezer blijkbaar

Tabel 2. Uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 1994

	1989		1994	
	%	zetels	%	zetels
CDA	35,3	54	22,2	34
PvdA	31,9	49	24,0	37
VVD	14,6	22	20,0	31
D66	7,9	12	15,5	24
GroenLinks	4,1	6	3,5	5
SGP	1,9	3	1,7	2
GPV	1,2	2	1,3	2
RPF	1,0	1	1,8	3
CD	0,9	1	2,5	3
AOV	-	-	3,6	6
SP	0,4	0	1,3	2
PU55+	-	-	0,9	0
overige	0,8	0	1,7	0
totaal	100,0	150	100,0	150
opkomst	79,9%		78,3%	

Bron: *Verkiezingsstatistiek Tweede Kamer 3 mei 1994*; Centraal Bureau voor de Statistiek.

niet erg aan. De protestants-christelijke partijen boekten wel winst, zij het minder dan verwacht. De SGP moest een zetel inleveren - mogelijk te wijten aan haar omstreden besluit geen vrouwen tot de partij toe te laten. De RPF won er met de nieuwe, dynamische lijst aanvoerder L.C. van Dijke twee zetels bij.

Ook de Centrumdemocraten wisten hun zeteltal te verdrievoudigen, maar bleven daarmee ver onder de winst die de peilingen hen aan het begin van het jaar in het vooruitzicht gesteld hadden. Enkele cynisch aandoende uitspraken van lijst aanvoerder J.G.H. Janmaat en berichten in de pers over crimineel gedrag van partijleden droegen waarschijnlijk tot dit resultaat bij. De electorale concurrent van de CD, CP'86, maakte een vergelijkbare ontwikkeling in de opiniepeilingen mee en haalde uiteindelijk niet de verwachte zetel. Ook hier zou negatieve publiciteit een rol gespeeld kunnen hebben.

De CP'86 behoorde tot de veertien randpartijen die vergeefs naar een zetel dongen (zie ook de bijdrage van A.P.M. Lucardie elders in dit Jaarboek). Drie randpartijen slaagden er wel in, de Tweede Kamer binnen te komen. De SP zag haar jarenlange arbeid in buurten en gemeenten eindelijk beloond met twee zetels (zie de bijdrage van P. van der Steen in dit Jaarboek). Haar campagne - 'Stem tegen. Stem SP' - richtte zich tegen alle gevestigde partijen, maar in het bijzonder tegen de PvdA, waarvan zij dan ook de meeste kiezers te winnen had. Verrassender dan het succes van de SP was de plotselinge doorbraak van twee ouderenpartijen, het AOV en de PU55+. Terwijl hun voorgangers in 1989 slechts 10.000 kiezers en dus geen zetel haalden, trokken zij samen ruim 400.000 kiezers en wonnen daarmee zeven zetels. Het waren vooral, maar niet uitsluitend, kiezers in de leeftijdscategorie tussen 55 en 75 jaar. De massale protesten tegen de bezuinigingen op de bejaardenoorden (in 1993) en tegen bevrozing van de AOW (april 1994), georganiseerd door de grote ouderenbonden, hadden onbedoeld de weg geëffend voor de ouderenpartijen - al kregen die meer kritiek dan steun van de bonden. Voor sommige kiezers was de overgang van (met name) CDA en (in iets mindere mate) PvdA en VVD naar AOV of PU55+ wellicht ook een late bijdrage aan de ontzuiling in Nederland. De ouderenpartijen achtten de traditionele zuilen en ideologieën verouderd.

Ook het verlies van CDA en (in mindere mate) PvdA aan D66 zou overigens als het gevolg van ontzuiling en ontkerkelijking geduid kunnen worden. Van de onkerkelijke kiezers stemde volgens het Nationaal Kiezersonderzoek slechts 5% op het CDA, van de gereformeerde en rooms-katholieke kiezers 45% respectievelijk 46%. Een niet veel kleiner aantal gereformeerden (37%) gaf zijn stem aan de protestants-christelijke partijen, terwijl veel katholieken op D66 en de VVD, maar ook op het AOV stemden. D66 trok overigens relatief meer onkerkelijke kiezers (25%). Ondanks het verlies aan de ouderenpartijen bleef het christen-democratische electoraat relatief oud, evenals dat van de PvdA, terwijl D66, VVD en GroenLinks het juist van de jongere kiezers moesten hebben. De nieuwe Tweede Kamer telde veel nieuwe gezichten; een groter aantal vrouwen (46 in plaats van 44) en iets meer allochtonen (vijf in plaats van twee).

Europese verkiezingen

Na de campagne voor de verkiezingen van gemeenteraden en Tweede Kamer bleef bij politici en kiezers niet veel aandacht over voor de verkiezing van het Europese Parlement, die in Nederland op 9 juni plaats vond - in andere lidstaten van de Europese Unie soms enkele dagen later. De deelname van bekende politici als de ministers H. d'Ancona (Welzijn, Volksgezondheid en

Tabel 3. Uitslag Europese verkiezingen 1994

	1989		1994	
	%	zetels	%	zetels
CDA	34,6	10	30,8	10
PvdA	30,7	8	22,9	8
VVD	13,6	3	17,9	6
D66	6,0	1	11,7	4
SGP/GPV/RPF	5,9	1	7,8	2
GroenLinks	7,0	2	3,7	1
CD	0,8	0	1,0	0
SP	0,7	0	1,3	0
De Groenen	-	-	2,4	0
Een Betere Toekomst	-	-	0,3	0
lijst-De Groen	-	-	0,2	0
overige	0,8	0	-	-
totaal	100,0	25	100,0	31
opkomst	47,2%		35,6%	

Bron: *Verkiezingsstatistiek Europees Parlement 9 juni 1994*; Centraal Bureau voor de Statistiek.

Cultuur) en J.R.H. Maij-Weggen (Verkeer en Waterstaat) als lijsttrekkers van

PvdA respectievelijk CDA aan de campagne, kon dat beeld nauwelijks wijzigen. De opkomst was met 35,6% een dieptepunt in de electorale geschiedenis van ons land.

De buitengewoon lage opkomst maakt een vergelijking van de uitslag met andere verkiezingen eigenlijk onmogelijk. Over het algemeen was de opkomst hoger onder ouderen, gereformeerden en hogere inkomensgroepen. Winnaars waren opnieuw de VVD en D66, in mindere mate ook de gemeenschappelijke lijst van SGP, GPV en RPF; verliezers waren weer CDA en PvdA (zie tabel 3). Het verlies van PvdA en CDA werd gemaskeerd door de uitbreiding van het Nederlandse zeteltal in het Europees Parlement.

Gunstig voor de gevestigde partijen was verder het besluit van de bij de Tweede-Kamerverkiezingen zo succesvolle ouderenpartijen om niet aan de Europese verkiezingen deel te nemen. SP, CD en De Groenen namen wel deel, maar behaalden geen zetel - al kwamen De Groenen met de ervaren Europarlementariër H.A. Verbeek als lijsttrekker wel in de buurt. Evenmin succesvol waren twee onafhankelijke lijsten, 'Een Betere Toekomst', geleid door de Brit N. Franks, en de Lijst-de Groen, aangevoerd door de bierbrouwer J. de Groen, van huis uit een christen-democraat. Franks maakte gebruik van het feit dat buitenlanders in Nederland bij de Europese verkiezingen nu ook actief en passief kiesrecht hebben.

kabinetsformatie

Vrijwel meteen na de kamerverkiezingen begon de kabinetsformatie (zie hierover ook de bijdrage van R.B. Andeweg in dit Jaarboek). Op 7 mei benoemde koningin Beatrix de voorzitter van de Eerste Kamer, H.D. Tjeenk Willink, tot informateur. Hij moest op korte termijn de mogelijke regeringscombinaties nagaan. De coalitie van CDA en PvdA had haar meerderheid verloren en viel dus als mogelijkheid af. De voorkeur van D66 ging in de richting van een 'paarse coalitie', bestaande uit PvdA, VVD en D66. Na enige aarzeling wilden ook de beide andere partijen hierover onderhandelen. Vervolgens werden drie informateurs benoemd: K.G. de Vries (PvdA), G.V.A. van Aardenne (VVD) en J.J. Vis (D66). Hoewel de gesprekken aanvankelijk voorspoedig verliepen, strandde de formatie op 27 juni. De VVD wenste hardere garanties voor bezuinigingen in de sociale zekerheid wanneer het aantal arbeidsongeschikten en werklozen de komende jaren zou tegenvallen. D66 en de PvdA wilden hier niet aan.

Op 29 juni debatteerde de Tweede Kamer op initiatief van GroenLinks over de gestrande formatie. De drie informateurs - die formeel alleen verantwoording verschuldigd zijn aan de koningin - waren hierbij ook aanwezig om 'informatieve' vragen te beantwoorden. Kok en Van Mierlo legden de schuld voor de mislukking vooral bij Bolkestein.

Na het vastlopen van de formatie kreeg Tjeenk Willink de opdracht om de weg te banen voor nieuwe onderhandelingen. PvdA en D66 gaven de voorkeur aan een

centrum-links kabinet met het CDA; het CDA en de VVD wilden daarentegen samen met D66 een centrum-rechtse regering vormen. Door deze opstelling van D66 en CDA raakte de formatie geheel geblokkeerd. Teneinde deze patstelling te doorbreken, adviseerde Tjeenk Willink aan de koningin om een VVD-informateur te benoemen. De koningin benoemde echter PvdA-leider Kok tot informateur. Hij kreeg als opdracht een regeringsprogramma op hoofdlijnen te schrijven, met het accent op het financiële en sociaal-economische beleid. Daarna zou moeten worden nagegaan welke regeringscoalitie bij dit program zou passen.

Door de gesprekken die informateur Kok met de leiders van VVD en D66 voerde, kwam de paarse coalitie weer in zicht. Het CDA zette zich buitenspel door vast te blijven houden aan de centrum-rechtse regeringsvariant. Op 25 juli presenteerde Kok zijn ontwerp-regeringsprogramma. Hierin werd voor achttien miljard gulden aan bezuinigingen voorgesteld, waarvan zeven miljard in de sociale zekerheid. Het financieringstekort moest worden teruggedrongen tot 2,9% in 1998. Verder zouden er in de komende kabinetsperiode ruim driehonderdduizend banen bij moeten komen. In zijn eindverslag aan de koningin schreef Kok dat een kabinet van PvdA, D66 en de VVD het meest voor de hand lag. Koningin Beatrix benoemde daarop Kok tot formateur. Op 11 augustus kwamen de onderhandelaars tot definitieve overeenstemming. Aangezien de meningen over ontwikkelingssamenwerking en defensie nogal uiteenliepen, werd afgesproken in 1996 deze kwesties nader te bezien. De fracties stemden enkele dagen later eveneens met het regeerakkoord in.

Nadat programmatische overeenstemming was bereikt, werd het kabinet personeel ingevuld. De PvdA en VVD kregen beide vijf ministersposten toebedeeld, D66 vier. Het nieuwe kabinet was als volgt samengesteld:

W. Kok (PvdA), minister-president
H.A.F.M.O. van Mierlo (D66), minister van Buitenlandse Zaken
H.F. Dijkstal (VVD), minister van Binnenlandse Zaken
W. Sorgdrager (D66), minister van Justitie
J.M.M. Ritzen (PvdA), minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
G. Zalm (VVD), minister van Financiën
J.J.C. Voorhoeve (VVD), minister van Defensie
M. de Boer (PvdA), minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
A. Jorritsma-Lebbink (VVD), minister van Verkeer en Waterstaat
G.J. Wijers (D66), minister van Economische Zaken
J.J. van Aartsen (VVD), minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
A.P.W. Melkert (PvdA), minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
E. Borst-Eilers (D66), minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
J.P. Pronk (PvdA), minister van Ontwikkelingssamenwerking

Bolkestein bleef voorzitter van de VVD-fractie in de Tweede-Kamer. In de

PvdA-fractie werd J. Wallage de nieuwe voorzitter; bij D66 volgde G.J. Wolffensperger Van Mierlo in deze functie op. Op 22 augustus, na een formatie van 111 dagen, beëdigde koningin Beatrix het kabinet-Kok. De coalitie beschikte over 92 zetels in de Tweede Kamer.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 1994 en op of omstreeks 1 januari 1995 (zie tabel 4).

Tabel 4. Ledental per 1 januari 1994 en 1 januari 1995

	1 januari 1994	1 januari 1995
AOV	--	1.900
CD	*)	> 4.000
CDA	107.000 **)	100.442
D66	14.500	15.000 **)
GPV	14.179	14.269
GroenLinks	12.500 **)	12.500 **)
Politieke Unie 55+	--	2.633
PvdA	70.000 **)	69.000 **)
RPF	9.939	11.035
SGP	23.700	23.728
SP	15.892	16.609
VVD	54.000 **)	55.000 **)

*) geen opgave

**) afgeronde aantallen

Algemeen Ouderenverbond (AOV)

Het Algemeen Ouderenverbond (AOV) werd op 1 december 1993 opgericht op initiatief van M.C. Batenburg, gepensioneerd personeelschef van Philips in Eindhoven. De aanleiding lag in de bezuinigingen op de bejaardenoord, die minister d'Ancona van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur aangekondigd had. De jonge partij maakte een stormachtige ontwikkeling door: in mei behaalde zij bij de kamerverkiezingen zes zetels.

verkiezingen

Deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in Eindhoven leverde de AOV meteen 14% van de stemmen en vijf zetels op. A.J.A. Rennenberg zou namens de partij in het college van burgemeester en wethouders plaats nemen. Na dit succes, dat in de pers vrij veel aandacht kreeg, besloot het bestuur van het AOV om ook aan de Tweede-Kamerverkiezingen deel te gaan nemen. De oud-hoogleraar bedrijfseconomie N. Tiemstra schreef een program dat de belangen van ouderen centraal stelde, maar ook een visie op andere beleidsterreinen bevatte. De secretaris van het AOV, L.E.C. Boogaard, stelde een ontwerp-kandidatenlijst op, die door het bestuur definitief vastgesteld werd.

Hoewel de nieuwe partij geen steun kreeg van de gevestigde ouderenbonden, kreeg zij wel de gelegenheid aanhang te verwerven op de protestbijeenkomst tegen de met name door het CDA voorgestelde bevrozing van de AOW op 13 april in het PSV-stadion te Eindhoven. Een belangrijk deel van de aanhang kwam uit christen-democratische kring; onder meer de toekomstige kamerleden E.G. Aiking-Van Wageningen en Th. Hendriks. In april sloot het Brabantse Statenlid F.C. Geenen zich bij het AOV aan. Hij werd kort daarna tot vice-voorzitter gekozen. In mei trad het Limburgse Statenlid P. Veugen toe. Beiden waren eveneens afkomstig uit het CDA.

Bij de kamerverkiezingen in mei behaalde het AOV 3,6% van de stemmen. De meeste aanhang verkreeg het Verbond in het Zuiden des lands, veelal ten koste van het CDA; in mindere mate echter ook ten koste van de PvdA en andere partijen. De lijst werd aangevoerd door H.M. Nijpels-Hezemans, die na de verkiezingen fractievoorzitter in de Tweede Kamer werd. Zij was van 1986 tot 1993 raadslid voor de VVD in Eindhoven geweest en had na een conflict met haar fractie eind 1993 die partij verlaten.

opbouw partijorganisatie

Na de triomfantelijke intocht in de Tweede Kamer begon de partij haar organisatie verder op te bouwen; in de zomer werden opgericht de Stichting AOV Midden- en Oost-Europa, het wetenschappelijk bureau - de Martin Batenburg Stichting - en een scholings- en vormingsinstelling, de Dr.Ir.F.J. Philips Stichting.

F.J. Philips, oud-directeur van het gelijknamige bedrijf, had door middel van een genereuze lening deelname aan de Tweede-Kamerverkiezingen mogelijk gemaakt. In september richtte een kleindochter van partijvoorzitter Batenburg met enkele anderen een jongerenorganisatie binnen het AOV op. De algemene ledenvergadering besprak op 29 oktober in Eindhoven nieuwe statuten, maar haalde niet het quorum (tweederde van het aantal leden) om die ook goed te keuren. Die goedkeuring vond wel plaats op de algemene ledenvergadering van 19 november, opnieuw in Eindhoven.

interne problemen en groeistuipen

In oktober kwam het kamerlid Hendriks in aanvaring met zijn fractievoorzitter. Zij verweet hem, zich niet aan afspraken te houden en solistisch op te treden. Op 8 oktober besloot het partijbestuur hem te royeren. De algemene ledenvergadering bekrachtigde het royement op 29 oktober. Hendriks wilde de vergadering bijwonen, maar hem werd de toegang ontzegd. Hierin zag hij aanleiding om zijn partijlidmaatschap op te zeggen. Hendriks bleef echter als onafhankelijke lid van de Tweede Kamer.

Tegelijkertijd brak een conflict uit binnen de AOV-afdeling Limburg. De provinciale afdeling zou statuten hebben aangenomen die in strijd waren met de landelijke partijstatuten. Het partijbestuur wees in oktober een nieuw afdelingsbestuur aan, maar het oude bestuur weigerde vooralsnog af te treden.

Een lid van het partijbestuur, C.J. van Zwet, was het met deze gang van zaken niet eens en legde zijn functie als bestuurslid en campagneleider voor de Statenverkiezingen neer. Hij nam die stap mede vanwege bezwaren bij andere bestuursleden tegen de professioneel op te zetten ledenwerfcampagne die hij had voorgesteld.

samenwerking met Politieke Unie 55+?

In de Tweede Kamer werkte het AOV meteen nauw samen met de Politieke Unie 55+, vertegenwoordigd door H. Leerkes. Buiten het parlement lukte dat aanvankelijk nog niet. Tussen de partijbesturen bestond de nodige frictie. Een gesprek tussen beide besturen op 29 november in Zwolle leek echter de weg te bereiden voor verdergaande toenadering in 1995. Voor de Statenverkiezingen in dat jaar werd gestreefd naar een combinatie van lijsten dan wel naar een lijstverbinding.

Centrumdemocraten (CD)

De partij van Janmaat beleefde in 1994 grote triomfen aan de stembus, maar ook pijnlijke tegenslagen en - niet ongewoon - interne conflicten. Aan het begin van het jaar beloofden opiniepeilingen de partij zeven zetels in de Tweede Kamer.

Het werden er uiteindelijk drie. Op 7 november vierde de partij op bescheiden wijze haar tweede lustrum.

gemeenteraadsverkiezingen

De CD stelde deze keer in 45 gemeenten kandidaten, een forse uitbreiding vergeleken met 1990. Het Noorden van het land bleef onderbedeeld, maar in het Zuiden en Oosten drong de partij onmiskenbaar op. Zonder problemen verliep de kandidaatstelling niet. Een aantal kandidaten (onder meer in Limburg en in de stad Groningen) trok zich terug na ongunstige publiciteit. Het cynische commentaar van partijleider Janmaat op het overlijden van minister Dales - 'we zullen geen traan om haar laten' - schokte enkele kandidaten zodanig, dat zij eveneens voor de eer bedankten.

Andere kandidaten bleken omstreken vanwege neo-nazistische sympathieën en/of criminele activiteiten. De Arnhemse lijsttrekker H. Selhorst werd in september tot zes maanden gevangenisstraf veroordeeld voor handel in heroïne. Het Purmerendse raadslid R. van der Plas, die zich nu in Amsterdam kandidaat had gesteld, werd verdacht van sympathie voor het nationaal-socialisme, maar ook van verboden wapenbezit, fraude en mishandeling. In april werd Van der Plas veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf wegens fraude en wapenbezit; inmiddels had het bestuur van de CD hem reeds op non-actief gesteld, op 1 mei zou hij geroyeerd worden.

In Amsterdam stond als nummer twee op de lijst Y. Graman, die in 1980 betrokken was bij een overval op Marokkaanse hongerstakers in de Mozes- en Aaronkerk (in 1994 zou hij opnieuw in opspraak komen); nummer één was Janmaat zelf, die echter ook in Den Haag de lijst aanvoerde. De zittende raadsleden F. Homan en W. Bruyn werden niet herkiesbaar gesteld, vanwege teleurstellend optreden in de raad en slechte onderlinge samenwerking; Homan ook vanwege openbare dronkenschap en 'onbehoorlijk optreden in de raad' (*CD-Info*, 7 februari 1994). In Delft nam de politie het program van de lokale CD in beslag vanwege discriminerende uitspraken; daarop besloot de afdeling, de gewraakte passages uit het program te schrappen.

In Utrecht ondervond de CD concurrentie van het Nederlands Blok, dat was opgericht door W. Vreeswijk, die na kritiek op Janmaat in januari 1994 werd geroyeerd maar zijn raadszetel niet had opgegeven. Vreeswijk keerde op de lijst van het Nederlands Blok in de raad terug.

De burgemeester van Heerlen, J.B.V.N. Pleumeekers, en zijn collega van Binnenmaas, C. Oversier, waarschuwden hun burgers in januari tegen partijen die intolerantie en vooroordelen prediken. Even later werd hun voorbeeld gevolgd door de burgemeesters van Haarlem en Maastricht, E. Schmitz en P.H. Houben. Janmaat voelde zich hierdoor aangesproken. Andere burgemeesters volgden dit voorbeeld echter niet. De Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) raadde haar leden aan, niet op de CD te stemmen. Ook de Stichting Nederland Bekent

Kleur en andere organisaties voerden campagne tegen de CD en andere extreem-rechtse of racistische partijen.

Ondanks alle problemen leverden de verkiezingen voor de CD grote winst op. De partij kon haar zeteltal in het land verzevenvoudigen (van elf naar 78). Bovendien breidde zij haar gebied uit van de Randstad naar het Oosten en vooral het Zuiden van het land (zes zetels in Limburg, vijftien in Brabant, drie in Zeeland); alleen in de drie noordelijke provincies bleef zij buiten de raden. In Rotterdam werden de Centrumdemocraten met 14% van de stemmen de tweede partij in de gemeente. Bij de verkiezing van enkele Rotterdamse deelgemeenteraden haalde de partij van Janmaat zelfs bijna 20%. In Amsterdam, Den Haag en Utrecht waren de stemmentallen iets lager, maar nog zeer aanzienlijk. Over het algemeen deed de CD het vooral goed in naoorlogse wijken, meer dan in de verarmde vooroorlogse buurten waar zij vroeger de meeste kiezers trok.

Zoals te verwachten viel kon de CD niet alle gewonnen zetels bezetten, omdat verschillende kandidaten zich op het laatste moment hadden teruggetrokken; soms ook omdat de gekozenen niet tijdig woonruimte in de betrokken gemeente konden vinden. In Breda besloot de gemeenteraad de gelden die vrij kwamen door het verstek laten gaan van twee CD-raadsleden te schenken aan een lokaal platform tegen discriminatie. Sommige gemeenteraden - Amsterdam en Rotterdam - weerden raadsleden van de CD uit commissies; overal werden ze buiten de colleges van burgemeester en wethouders gehouden.

Janmaat

In januari kwam Janmaat opnieuw in opspraak door een vraaggesprek met het weekblad *Elsevier* (22 januari 1994), waar hij het standpunt van zijn partij verdedigde dat men een derde-generatie Nederlander moet zijn om een publieke functie te vervullen. Staatssecretaris J.D. Gabor van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en minister Hirsch Ballin van Justitie zouden dus naar zijn opvattingen af moeten treden. Over Hirsch Ballin zei Janmaat vervolgens dat hij joden niet kwalijk nam dat ze 'als nomaden trekken', maar hun dan wel het recht ontzei openbare functies te bekleden. De politiek leider van de CD ontkende later echter deze uitlatingen, ook toen het weekblad de letterlijke tekst publiceerde.

Op 2 februari legde de landsadvocaat beslag op de woning van Janmaat, vanwege een vordering van het ministerie van Binnenlandse Zaken uit 1986 op het wetenschappelijk bureau van de CD, waarvan hij voorzitter was. De partijleider betaalde de tot 91.000 gulden opgelopen vordering uit eigen zak, maar diende vervolgens een klacht in tegen de staat.

Op 20 april werd Janmaat - evenals zijn partner W.B. Schuurman - gedagvaard wegens uitspraken in radio- en televisie-uitzendingen die zouden aanzetten tot vreemdelingenhaat en discriminatie. De partijleider noemde het zelf een 'politieke heksenjacht'. Op 4 mei veroordeelde de Haagse rechtbank Janmaat tot 6000 gulden boete (waarvan 2000 voorwaardelijk), Schuurman tot 1500 gulden (500

voorwaardelijk) en de partij tot 10.000 gulden boete (2500 voorwaardelijk). Janmaat kondigde hoger beroep aan.

Naar aanleiding van de veroordeling van de partij ontstond opnieuw discussie over de mogelijkheid en wenselijkheid de CD te verbieden. Het Nederlands Centrum voor Buitenlanders, het Landelijk Bureau voor Racismebestrijding en de gemeenteraad van Amsterdam (minus de CD) dienden daartoe een verzoek in bij het Openbaar Ministerie. De minister van Justitie - op dat moment A. Kosto - zag in juli echter onvoldoende grond voor een verbod, aangezien de CD de openbare orde niet 'in ernstige en structurele mate' in gevaar bracht.

under cover journalistiek en interne onrust

Op 2 februari verscheen een rapportage in het weekblad *Nieuwe Revu* van een verslaggever die *under cover* als vrijwilliger op het partijbureau van de CD had gewerkt. Volgens zijn verslag toonde de actieve kern van de partij vaak sympathie voor het nationaal-socialisme. Op 23 maart publiceerde *De Groene Amsterdammer* een artikel van een student journalistiek, die in opdracht van het weekblad aan activiteiten van de CD deel had genomen en zodoende zelfs in de gemeenteraad van Purmerend was gekozen; hij zag er van af de zetel te gaan bezetten.

Een derde *under cover* journalist deed verslag van zijn ervaringen in *Panorama*; hij vermeldde onder meer dat het Amsterdamse raadslid Graman hem vertelde brand gesticht te hebben in panden waar buitenlanders verbleven. Na de publicatie werd Graman gearresteerd op verdenking van brandstichting, en in september daarvoor veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf. Op 1 mei werd hij door het dagelijks bestuur van de partij geroyeerd.

De journalist, B. van Hout, had ook heimelijk filmopnames gemaakt, waarvan het televisieprogramma *Deadline* op 28 april een gedeelte uitzond; Van Hout werd daarop in september door een medewerker van de CD in het gebouw van de Tweede Kamer aangesproken en bedreigd. De televisie-uitzending - waarin ook het eerder genoemde Purmerendse raadslid Van der Plas een rol speelde - veroorzaakte onrust onder veel CD-leden; raadsleden in Schiedam, Leiden, Roozendaal/Nispen en Heerlen bedankten voor de partij.

De onrust verzwakte de positie van Janmaat als partijleider. Het pas gekozen Vlissingse raadslid en hoofdbestuurslid A.A.J. Poppe raadde hem in mei openlijk aan, het voorzitterschap van de partij neer te leggen. Het dagelijks bestuur van de partij reageerde hierop met schorsing van Poppe, die vervolgens zijn partijlidmaatschap opzegde en zich aansloot bij de door Roozendaalse ex-CD-raadsleden opgerichte Burgerpartij Nederland (BPN). De interne onrust was daarmee nog niet verdwenen. Op 22 mei kwam een groep raadsleden en hoofdbestuursliden in Tiel bijeen om de oppositie tegen Janmaat te coördineren. Zelfs het zojuist gekozen Tweede-Kamerlid C. Zonneveld uitte in *NRC-Handelsblad* (28 mei 1994) twijfel aan het leiderschap van Janmaat. De

partijleider wist zijn positie te handhaven, maar kon niet voorkomen dat in de loop van het jaar nog meer prominente CD-leden zijn partij vaarwel zeiden - onder meer raadsleden in Almelo, Amersfoort, Eindhoven, Den Haag en Utrecht. Een aantal sloot zich vervolgens aan bij de BPN, anderen bij het Nederlands Blok.

In december ontstond een conflict tussen Janmaat en het bestuur van de kring Leiden, dat uitmondde in schorsing van het kringbestuur. De voorzitter van de kring, het Statenlid M.T. Giesen, verliet daarop de partij en sloot zich aan bij het Nederlands Blok.

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 14 maart stelde het bestuur van de partij de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer vast. Partijvoorzitter Janmaat voerde opnieuw de lijst aan. Nummer twee op de lijst was zijn partner, Schuurman, tevens secretaris van de partij en lid van de Haagse gemeenteraad. Derde was Zonneveld, raadslid in Schiedam. Ook andere hoge plaatsen vielen aan raadsleden toe; eens te meer werd hiermee het vermoeden versterkt, dat de CD over heel weinig kader beschikte.

De CD ging de campagne in met de leuze 'vol = vol' - uiteraard een toespeling op het vreemdelingenbeleid in Nederland. Zij won drie zetels; minder dan verwacht. De vergrote fractie werd nu toegelaten tot het (informele) overleg van fractiesecretarissen. Ze werd echter niet vertegenwoordigd in de Kamercommissie voor Buitenlands Beleid en voor Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (waaronder het minderhedenbeleid valt).

Europese verkiezingen

Na de succesvolle kamerverkiezingen vielen de verkiezingen voor het Europees Parlement voor de CD nogal tegen. Met slechts 1,0% van de stemmen kwam de lijst, geleid door Schuurman, niet voor een zetel in aanmerking. De lage opkomst had de partij kennelijk parten gespeeld.

lustrumviering

Op 7 november vierde de CD haar tweede lustrum. Partijvoorzitter Janmaat stelde in een feestrede dat vrijheid van vergaderen en vrijheid van meningsuiting voor zijn partij niet of nauwelijks bestonden. Hij besteedde ook aandacht aan de interne partijperikelen en verweet de weggelopen CD-raadsleden kiezersbedrog. Het lustrumcongres koos vervolgens een nieuw dagelijks bestuur, waarin Janmaat opnieuw voorzitter werd, Schuurman secretaris bleef en het Tweede-Kamerlid Zonneveld vice-voorzitter werd. Penningmeester werd het Dordrechtse raadslid M. Koning. Het congres bekrachtigde bovendien de voordracht van Koning voor het lijsttrekkerschap bij de verkiezing van de Eerste Kamer in 1995.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Verkiezingsnederlaag en oppositierol. Met deze aanduidingen zal het jaar 1994 voor het CDA de geschiedenis in gaan. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen verloor de partij maar liefst twintig zetels - een nog niet eerder vertoonde achteruitgang in de parlementaire historie. Met de vorming van de paarse coalitie belandde het CDA in de oppositie. Ook dit was een historisch feit, aangezien de confessionele voorlopers van het CDA sinds 1918 getweeën of gedrieën altijd deel van de regering hadden uitgemaakt. Het dramatische electorale verlies leidde uiteindelijk tot het aftreden van lijsttrekker L.C. Brinkman, de beoogde opvolger als politiek leider van R.F.M. Lubbers. Deze verdween na twaalf jaar premier te zijn geweest, van het politieke toneel.

minister Bukman

Begin januari kwam minister P. Bukman van Landbouw in opspraak, toen een vertrouwelijke brief aan zijn collega J.E. Andriessen van Economische Zaken openbaar werd. Hierin stelde hij voor om de verhoging van de aardgasprijs voor glastuinders een jaar uit te stellen. De angst voor stemmenverlies bij de komende verkiezingen speelde hierbij een rol. Prijsverhoging zou leiden tot een woede-uitbarsting in deze sector, aldus Bukman: 'De politieke prijs van een explosie zal hoog zijn en volledig door het CDA betaald worden' (*NRC-Handelsblad*, 12 januari 1994). Vooral in het Westland - traditioneel een CDA-bolwerk - heerste reeds veel onvrede over het kabinetsbeleid. Aan het einde van 1993 zouden tweehonderd tuinders hun CDA-lidmaatschap hebben opgezegd. In de Tweede Kamer was de verontwaardiging over de brief van Bukman groot. Ook het CDA vond zijn handelwijze onverstandig. In antwoord op kamervragen zei minister-president Lubbers dat Bukman 'staatsrechtelijk niet juist en overbodig' had gehandeld. Begin februari debatteerde de Tweede Kamer over de affaire. Een motie van wantrouwen van GroenLinks kreeg van de overige fracties echter geen enkele steun.

verkiezingsprogramma

Gezien de verslechterende economische situatie besloot de partijtop in januari tot enkele ingrijpende wijzigingen in het ontwerp-verkiezingsprogramma. Voorgesteld werd om in de komende kabinetsperiode in plaats van negen bijna achttien miljard gulden te bezuinigen, door de bevriezing van de sociale uitkeringen en de ambtenarensalarissen. De extra bezuinigingen waren noodzakelijk om meer banen te scheppen. Met dit nieuwe bedrag kwam het CDA in de buurt van de VVD, die ook ongeveer zeventien miljard wilde bezuinigen.

De partijraad stemde op 28 januari in met het aangescherpte verkiezingsprogram,

maar had grote moeite met de bevrozing van de AOW. Dit voorstel was een dag eerder op een persconferentie door partijvoorzitter W. van Velzen en A. Kolnaar, lid van de verkiezingsprogramcommissie, wereldkundig gemaakt. De partijraad ging pas akkoord na een dringende oproep van Brinkman en de toezegging van het partijbestuur, dat er extra geld zou worden uitgetrokken om in individuele gevallen de scherpe kantjes van de maatregel weg te nemen. Vervolgens werd het ontwerp-verkiezingsprogram door het partijcongres op 29 januari definitief vastgesteld.

kandidaatstelling verkiezingen Tweede Kamer en Europees Parlement

Het partijcongres wees verder onder luid applaus Brinkman aan als lijsttrekker. Brinkman verkreeg 140.844 van de maximaal haalbare 142.000 punten. Tegenkandidaten waren er niet. De scheidende minister-president Lubbers prees Brinkman als zijn opvolger aan. Ook werd de ontwerp-kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen vastgesteld. Het congres sanctioneerde de wijzigingen die de afdelingen eerder in de voorstellen van het partijbestuur hadden doorgevoerd. Minister Bukman was hierdoor van de zesde naar de elfde plaats gezakt. De door het partijbestuur op de tweede positie gekandideerde E.M.H. Hirsch Ballin - minister van Justitie - verruilde van positie met nummer drie, staatssecretaris van Economische Zaken Y.C.M.T. van Rooy. De lobby van het CDA-Vrouwenberaad zou hierbij een rol hebben gespeeld. Staatssecretaris E. Heerma van Volkshuisvesting steeg naar de vijfde positie.

Verder stelde het partijcongres de rangschikking van de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen vast. Als lijstaanvoerder werd minister van Verkeer en Waterstaat Maij-Weggen aangewezen. Zij zou J. Penders als voorzitter van de CDA-delegatie in de EVP-fractie in het Europees Parlement opvolgen.

gemeenteraadsverkiezingen

De gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart liepen uit op een gevoelige nederlaag voor het CDA. Het aantal raadszetels liep terug van 3515 naar 2741. Omgerekend in kamerzetels zouden de christen-democraten van 54 zetels uitkomen op 39. De Tweede-Kamerfractie verweet in een reactie de CDA-bewindslieden dat zij haar op sociaal-economisch terrein te weinig tegemoet waren gekomen. Fractievoorzitter Brinkman werd voorgehouden 'minder rekenmeesterig' op te treden. De presentatie moest anders, alhoewel de fractie haar voorzitter wel bleef steunen. Het dagelijks bestuur van de partij daarentegen zou gepoogd hebben Brinkman tot aftreden te bewegen, aldus berichtte *Trouw* in een terugblik op 17 december 1994.

Op de door het CDA in januari geopenbaarde plannen om de AOW te bevriezen, was door de ouderenbonden zeer afwijzend gereageerd. De Protestants-Christelijke Ouderenbond (PCOB) tekende onmiddellijk protest aan bij het CDA. De katholieke ouderenbond Unie KBO poogde een extra CDA-partijraad bijeen te laten roepen. Deze zou de AOW-voornemens ongedaan moeten maken. De beide bonden kondigden samen met de Algemene Bond van Ouderen (ANBO) acties aan.

Als gevolg van de nederlaag bij de raadsverkiezingen nam ook binnen de partij het verzet tegen het AOW-standpunt toe. CDA-raadsleden en wethouders uit Brabant en Limburg drongen aan op een herziening. De winst van enkele ouderenpartijen in het Zuiden speelde hierbij een rol. Op 4 maart werd een evaluatiebijeenkomst gehouden van het partijbestuur met kaderleden uit 43 grote gemeenten. In een open brief vroegen de lijsttrekkers uit Breda, Den Bosch, Eindhoven, Helmond en Tilburg aan Brinkman om terug te komen op het 'onrechtvaardige' AOW-standpunt. Brinkman hield echter voet bij stuk, maar zei toe de bevriezing van de AOW per jaar te bezien.

De onrust binnen het CDA verdween hiermee niet. Volgens een opiniepeiling enkele dagen later was 72% van de CDA-achterban het oneens met het partijstandpunt ten aanzien van de AOW. Bijna eenderde van de achterban zag hierin aanleiding om bij de kamerverkiezingen niet op het CDA te stemmen. De voorzitter van de gemeenteraadsfractie van het CDA in Den Bosch, P. van den Krabben, zag hierin aanleiding om voor een extra partijraad te pleiten. Na het vertrek van partijvoorzitter Van Velzen (zie hieronder) ging Brinkman alsnog over tot 'concretisering van de bijstellingen en aanvullingen'. De aangekondigde lastenverlichting voor AOW-ers zocht hij vooral in een verlaging van de AWBZ-premie. Over de aanpassingen had Brinkman naast zijn fractie ook prominente CDA-leden als oud-premier J. Zijlstra en oud-minister J. de Koning geconsulteerd.

Op een vergadering van 11 maart van het partijbestuur met de voorzitters van de kamerkringen kreeg Brinkman steun voor zijn voorstellen. Van een extra partijraad wilde het partijbestuur niet weten, omdat de tekst van het verkiezingsprogramma niet werd gewijzigd. De christelijke ouderenbonden PCOB en Unie KBO reageerden tamelijk positief. De ANBO vond de handreiking 'ge-modder in de marge'.

Als gevolg van alle onrust ging het CDA meer aandacht aan de ouderen besteden. Een werkgroep 'Ouderenbeleid' onder leiding van P.C. Lodders-Elfferich - de waarnemend partijvoorzitter - ging op 28 april van start. Daarnaast werd de instelling voorbereid van een studiegroep over integraal ouderenbeleid van het Wetenschappelijk Instituut.

*Partij
voorzitter Van Velzen*

Op 7 maart gaf W. van Velzen te kennen af te treden als partijvoorzitter van het CDA. Hij achtte zich verantwoordelijk voor de presentatie van de CDA-voorstellen betreffende de AOW. Van Velzen doelde hiermee op de geruchtmakende persconferentie van 27 januari, waarop Kolnaar en hij de bevrozing van de AOW-uitkeringen hadden toegelicht. Hij hoopte dat er met zijn terugtreden 'ruimte is om de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen weer een nieuwe impuls te geven' (*CDActueel*, 12 maart 1994). Van Velzen was in 1987 voorzitter geworden. Na de Europese verkiezingen zou hij plaats nemen in het Europees Parlement.

Na Van Velzens vertrek werd de functie van partijvoorzitter waargenomen door de vice-voorzitter, Lodders-Elfferich. Als mogelijke opvolgers vielen de namen van De Koning, Lubbers en oud-Europees Commissaris F.H.J.J. Andriessen. Geen van deze prominente partijleden wenste in aanmerking te komen voor de functie.

Op 23 september kwam de selectiecommissie die onder voorzitterschap van Lodders-Elfferich stond, met de kandidatuur van H. Helgers naar buiten. Helgers was onder meer voorzitter van de CDA-kamerkring Utrecht geweest, en lid van de partijcommissies 'CDA-politici in functie' en 'Appel en weerklank II'. Het partijbestuur nam de enkelvoudige voordracht - die was bedoeld om een partijstrijd over het voorzitterschap te voorkomen - over. Nadat de afdelingen zich hierover hadden gebogen, stelde de partijraad van 19 november de voordracht definitief vast. De nieuwe voorzitter van het CDA zou moeten worden verkozen op het partijcongres van 4 februari 1995.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

Het CDA ging de verkiezingscampagne in onder de leus 'een groot karwei vraagt een sterke partij'. De campagne ging op 13 april officieel van start in Kerkrade. Op aandringen van de partijtop trad minister-president Lubbers meer op de voorgrond. Hij opende in Kerkrade de aanval op coalitiepartner PvdA, waarvan hij het programma eerder nog had geprezen. Volgens Lubbers zouden de sociaal-democraten de laatste tijd een 'zwenking naar links' hebben gemaakt. Tegelijkertijd zocht hij toenadering tot D66, alhoewel hij het euthanasiestandpunt van de Democraten laakte.

Bij de start van de campagne zei Lubbers Brinkman zijn steun toe. Enkele uitspraken van hem in de publiciteit leken daar echter niet op te wijzen. In een interview in *de Telegraaf* (15 april 1994) zei Lubbers 'slapeloze nachten' te hebben gehad van de kritiek die Brinkman aan het einde van 1993 op zijn kabinet had uitgeoefend. 'Al die aanvallen van Elco op het kabinetsbeleid hebben averechts gewerkt', zo meende hij. Half april deelde Lubbers in het televisieprogramma

Nova mee dat PvdA-leider Kok als premier 'niet slechter' zou zijn dan Brinkman. Hij stelde verder het jammer te vinden dat 'een lijstaanvoerder automatisch ook kandidaat-premier' is. Lubbers zei bovendien Brinkman nooit te hebben voorgedragen 'als nieuwe premier, maar slechts als degene die leiding moet geven aan het CDA' (*NRC-Handelsblad*, 16 april 1994). In de media werden deze uitlatingen uitgelegd als een distantiëring van Brinkman. Lubbers meende daarentegen dat zijn woorden door de pers totaal verkeerd werden uitgelegd. Brinkman reageerde korzelig: hij noemde het merkwaardig wanneer het CDA met een lijsttrekker in zee zou gaan die vervolgens niet geschikt zou zijn voor de leiding van het land. Volgens Brinkman zou Lubbers er moeite mee hebben om terug te treden. Waarnemend partijvoorzitter Lodders-Elfferich stelde zich achter Brinkman op. Zij meende echter ook dat Brinkman te snel lucht had gegeven aan zijn ergernis. Na gesprekken met de beide CDA-leiders kwam zij tot de slotsom dat er geen meningsverschillen tussen hen bestonden.

Op 17 december zou *Trouw* onthullen dat Lubbers aan het einde van 1993 had gepoogd de oud-KVP-leider en oud-Europees Commissaris Andriessen naar voren te schuiven als toekomstig premier. In dit scenario zou hijzelf als lijstduwer fungeren en na de verkiezingen het partijvoorzitterschap op zich nemen. Brinkman zou dan fractievoorzitter blijven. Het voorstel strandde onder meer op de weigering van Brinkman, aldus *Trouw*. Volgens het artikel zou Lubbers aan het begin van 1994 hebben voorgesteld dat het CDA met twee lijsttrekkers de kamerverkiezingen in moest gaan, waarbij hij naast Brinkman aan de uit de KVP afkomstige Van Rooy dacht. Opnieuw zou Brinkman het voorstel van de hand hebben gewezen.

Arscop

Op 8 april raakte Brinkman in opspraak toen justitie bij de beheermaatschappij Arscop huiszoeking verrichtte in verband met belastingfraude. Van deze onderneming, die toebehoorde aan de oom van zijn echtgenote, was Brinkman sinds 1992 commissaris. De fraude zou zich enkele jaren eerder hebben voorgedaan bij een dochteronderneming. De vraag rees of Brinkman zich wel goed op de hoogte had gesteld toen hij het commissariaat aannam. Een reportage van de inval werd uitgezonden door het KRO-programma Reporter. Het CDA reageerde furieus op de uitzending. Brinkman beschuldigde de omroep van een hetze tegen zijn persoon. Minister-president Lubbers sprak van 'laster en kwaadspreken'. KRO-voorzitter G.J.M. Braks - die ook voorzitter was geweest van de verkiezingsprogramcommissie van het CDA - zei niet te twijfelen aan de loyaliteit van Brinkman. Tegelijk stelde hij zich achter zijn omroepmedewerkers op, zij het met enige bedenkingen. De affaire kostte de KRO circa duizend leden. Op een persconferentie enkele dagen na de uitzending deelde Brinkman mee dat hij bij het aannemen van het commissariaat bij Arscop zorgvuldig had gehandeld. Hij was niet van plan zijn commissariaat op te geven. Het dagelijks bestuur van

het CDA had hem daartoe verzocht, maar legde zich bij Brinkmans beslissing neer. In een reactie noemde het de verklaring 'overduidelijk en afdoende'. Later werd bekend dat Brinkman een dag na de kamerverkiezingen alsnog het omstreden commissariaat had neergelegd.

minister Hirsch Ballin

In de verkiezingscampagne legde het CDA de nadruk op de gevaren van een mogelijke paarse coalitie. Op een campagnebijeenkomst in Breda op 21 april trok minister Hirsch Ballin tegen zo'n combinatie van leer, waarbij hij waarschuwde voor een hernieuwde discussie over de legalisering van euthanasie. 'Er mag nooit een sfeer groeien, waarin ouders met een mongooltje als kind zich als het ware moeten excuseren dat ze het kind niet hebben laten wegmaken', aldus Hirsch Ballin (*Trouw*, 22 april 1994). VVD, PvdA en D66 reageerden als door een wesp gestoken. Kok en Van Mierlo eisten excuses van Hirsch Ballin. Minister Van Thijn noemde de opmerkingen van zijn collega immoreel en verweet hem een 'fundamentalistische' houding. Hoewel Lubbers Hirsch Ballin tegen de kritiek in bescherming nam, bood deze zijn verontschuldiging aan. De opmerkingen van Van Thijn wees hij van de hand. Lubbers kondigde wat later aan een 'signaalstem' uit te brengen op Hirsch Ballin, vanwege het feit dat deze openlijk voor zijn overtuiging zou uitkomen.

Evaluatiecommissie ('commissie-Gardeniers')

De Tweede-Kamerverkiezingen verliepen voor het CDA zeer teleurstellend. Maar liefst twintig zetels gingen verloren. Nog nooit eerder leed een partij zo'n groot verlies. In een reactie zei Brinkman 'diep bedroefd' te zijn. Een dag na de verkiezingen wees de Tweede-Kamerfractie hem bij acclamatie aan als haar voorzitter. In die hoedanigheid was Brinkman in de komende kabinetsformatie de eerste man van het CDA. Het partijbestuur sprak op 6 mei zijn vertrouwen in hem uit. Volgens kranteberichten zou het dagelijks bestuur er evenwel tevergeefs bij Brinkman op hebben aangedrongen om terug te treden (zie *Trouw*, 17 december 1994 en *de Volkskrant*, 31 december 1994).

Het partijbestuur besloot tevens om een uitgebreid onderzoek in te stellen naar de 'oorzaken en achtergronden' van de nederlagen bij de raads- en kamerverkiezingen. Oud-minister M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen werd voorzitter van deze 'Evaluatiecommissie' (in de wandelgangen daarom 'commissie-Gardeniers' genoemd). Verder hadden onder anderen zitting de oud-kamerleden G.M.P. Cornelissen en P. van der Sanden; de oud-voorzitter van het CNV H. Hofstede en de oud-CDJA-voorzitter A. Koppejan.

Op de partijraad van 11 juni ging Brinkman in op zijn eigen aandeel in de verkiezingsnederlaag. Hij achtte zich mede-verantwoordelijk, waarbij hij onder meer de tweeslachtige houding ten aanzien van het kabinet noemde en het

gezagsvacuüm binnen het CDA als gevolg van het feit dat er twee kapiteins op het schip waren. Een door het CDJA ingediende resolutie om de partijregels ten aanzien van voorkeursstemmen te versoepelen, kreeg veel weerklank. Stemming hierover werd echter uitgesteld tot na de publikatie van het rapport-Gardeniers. Onmiddellijk na de verkiezingsnederlaag in mei had het CDJA overigens al forse kritiek geuit op de partijtop.

Op 18 juni kwam een deel van een notitie in de openbaarheid waarin 22 voormalige CDA-kamerleden op uitnodiging van de Evaluatiecommissie hun visie op de electorale nederlaag uit de doeken deden. In het stuk, getiteld 'Herstel van vertrouwen', stelden zij dat het CDA wat betreft de sociale zekerheid een 'onbetrouwbare' en 'onberekenbare' partij was geworden. De aanhoudende pleidooien van Brinkman voor ingrepen in onder andere de WAO waren hieraan mede debet geweest. Daarnaast zou Brinkman als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie te zeer op enkele vertrouwelingen hebben gesteund. Ook de 'machtspolitiek' van de partijtop moest het ontgelden. Naast de gewezen kamerleden konden ook kamerkringvoorzitters, lijsttrekkers bij de raadsverkiezingen, bewindsliden en andere prominente CDA-leden hun zegje doen. Ook hield de commissie enkele hoorzittingen.

Op 2 juli presenteerde de Evaluatiecommissie haar rapport aan het partijbestuur. Men constateerde onder andere dat het CDA zich teveel had opgesteld 'als een wat zelfgenoegzame bestuurderspartij'. De ideologische uitstraling van het CDA had hierdoor schade opgelopen. Aanbevolen werd bij het uitdragen van de politieke koers de CDA-beginselen helder te laten doorklinken. Intern moesten de leden weer meer bij de partij worden betrokken. De communicatie zou verbeterd kunnen worden door de introductie van een ledenraadpleging. Nadrukkelijk stelde het rapport dat het 'geen oordelen over personen' wilde vellen. Toch was de kritiek op Brinkman duidelijk. De fractievoorzitter werd 'gebrek aan regie' aangewreven, wat volgens het rapport niet bijdroeg 'aan een consistente inhoudelijke en politieke profilering'. Brinkman zag echter geen aanleiding om op te stappen. Het partijbestuur sprak tijdens de bijeenkomst opnieuw zijn vertrouwen in Brinkman uit.

Op 4 juli vergaderde de Tweede-Kamerfractie van het CDA over het rapport van de Evaluatiecommissie. De fractieleden waren het niet eens met de kritiek, dat het sociale gezicht van het CDA te weinig uit de verf was gekomen. Wel werden de aanbevelingen overgenomen over het eigen functioneren. De fractie constateerde dat het rapport de positie van Brinkman niet aantastte en bleef achter haar voorzitter staan.

Het rapport van de Evaluatiecommissie werd tevens besproken op de partijraad van 19 november. De vergadering stemde unaniem in met de in een resolutie vastgelegde conclusies en aanbevelingen van de commissie en bestempelde het rapport als de grondslag voor de vernieuwing van de partij. Verder moest het verkiezingsprogramma volgens de partijraad worden getoetst aan de 'nieuwe politieke en economische verhoudingen' (*NRC-Handelsblad*, 21 november 1994).

Ook werd een inhoudelijk debat over de 'grote maatschappelijke vraagstukken' als de sociale zekerheid en de inburgering van allochtonen aangekondigd. Deze 'politieke positiebepaling' zou worden voorbereid door een 'Strategische Beraadsgroep' onder leiding van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Voorstellen van de Beraadsgroep zouden op de voorjaarspartijraad in 1995 worden besproken.

vertrek Brinkman

Kort nadat het partijbestuur het rapport van de Evaluatiecommissie had besproken, kwam Brinkman opnieuw onder vuur te liggen. Tijdens de kabinetsformatie, in juli, werd Brinkman op de vingers getikt door het partijbestuur omdat hij teveel zou aansturen op een coalitie van het CDA met D66 en de VVD. Een formatie-onderzoek naar een kabinet met de PvdA achtte Brinkman 'overbodig'. Voor het partijbestuur was dit moeilijk te rijmen met één van de conclusies van het rapport van de Evaluatiecommissie, waarin gepleit werd voor een duidelijker sociaal profiel van het CDA. Interim-partijvoorzitter Lodders-Elfferich zei dat er geen sprake van was dat het CDA een combinatie met de PvdA blokkeerde.

Tijdens de formatie nam de kritiek op Brinkman binnen het CDA toe. Lodders-Elfferich brak in juli een lans voor een 'collectief, collegiaal leiderschap' (*de Volkskrant*, 19 juli 1994). Oud-kamerlid A.J. Hermes meende dat W.J. Deetman Brinkman tijdens de kabinetsformatie moest bijstaan. Voorzitter T. Jongma van het CDA-Vrouwenberaad riep Brinkman op terug te treden. Zij werd later bijgevalen door A.M. Oostlander, namens het CDA lid van het Europees Parlement.

Op 16 augustus legde Brinkman zijn functie neer. Een dag eerder had het dagelijks bestuur er bij hem op aangedrongen om zich te beraden over zijn positie. Brinkman gaf bij zijn terugtreden te kennen dat hij het CDA-bestuur van te voren had ingelicht over zijn besluit dat hij zelfstandig had genomen; Lodders-Elfferich ontkende dat. In een brief aan de fractie schreef Brinkman dat hij terugtrad om de partij in de gelegenheid te stellen 'een nieuwe start te kunnen maken' (*CDActueel*, 27 augustus 1994).

In de Tweede-Kamerfractie heerste onvrede over het feit dat de partijtop zou hebben aangedrongen op Brinkmans heengaan als politiek leider, maar men schikte zich in zijn vertrek. Als opvolgers van Brinkman als fractievoorzitter werden genoemd Van Rooy, J.G. de Hoop Scheffer en Heerma. Deetman, inmiddels herkozen als voorzitter van de Tweede Kamer, zei geen belangstelling te hebben. Op 18 augustus werd Heerma als opvolger van Brinkman aangewezen. In 1971 was Heerma voor de ARP in de Amsterdamse gemeenteraad gekomen. Van 1978 tot 1986 was hij wethouder, waarna hij in het tweede kabinet-Lubbers staatssecretaris werd - eerst van Economische Zaken, daarna van Volkshuisvesting. Na zijn verkiezing tot fractievoorzitter zei Heerma dat hij hiermee niet de

politiek leider van het CDA was. In plaats van één leider zou er een meerhoofdig leiderschap moeten komen, waarin ook de fractievoorzitters uit de Eerste Kamer en het Europees Parlement zouden participeren.

Wester

Vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen werd bekend dat de pr-adviseur van Brinkman, F. Wester, na de stembusdag zou vertrekken naar de commerciële omroep RTL. Half mei trad hij in dienst als chef van de Haagse redactie. Met de dalende trend voor het CDA in de opiniepeilingen had Wester steeds meer kritiek te verduren gekregen. Hij werd binnen het CDA verantwoordelijk geacht voor de sterk persoonsgebonden campagne van Brinkman. Zo was hij de bedenker van de 'Brinkman-shuffle', waarin de CDA-leider zich met draadloze microfoon over het toneel bewoog. Lubbers zou eind 1993 aan Brinkman hebben gevraagd om Wester te ontslaan (*Trouw*, 17 december 1994). Wester ontkende dat zijn vertrek te maken had met de neergang van het CDA. In november legde hij om 'persoonlijke redenen' zijn functie bij RTL neer.

Lubbers

Op 3 mei, onmiddellijk nadat de stembussen voor de kamerverkiezingen waren gesloten, maakte Lubbers bekend zich kandidaat te stellen voor de functie van voorzitter van de Europese Commissie. Voor die tijd had Lubbers altijd een duidelijke uitspraak ontweken. Lubbers kreeg concurrentie van de Belgische premier J.L. Dehaene, eveneens van christen-democratische komaf. Op 30 mei, tijdens een bijeenkomst in Mulhouse van de Franse president F. Mitterand en de Duitse bondskanselier H. Kohl, bleek dat de Belgische kandidaat de steun kreeg van Parijs en Bonn. In de race om het voorzitterschap verslechterde de verstandhouding tussen Lubbers en Dehaene. De Belgische oud-premier en voorzitter van de Europese Volkspartij (EVP) W. Martens trachtte te bemiddelen, omdat de EVP één kandidaat naar voren wilde schuiven. Zijn poging mislukte echter. Op de bijeenkomst van de Europese regeringsleiders en het Franse staatshoofd op het Griekse eiland Korfoe op 24 en 25 juni vielen zowel Lubbers als Dehaene uit de boot. Enkele weken later werd vervolgens J. Santer, premier van Luxemburg, tot voorzitter van de Europese Commissie benoemd.

In oktober viel Lubbers' naam in verband met de vrijkomende functie van secretaris-generaal van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO). De zittende secretaris-generaal, de Fransman J.C. Paye, werd echter herbenoemd.

Met de installatie van het kabinet-Kok nam Lubbers als premier afscheid. Hij had vanaf 1982 leiding gegeven aan drie kabinetten. Hij was daarmee de langstzittende minister-president uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Van 1973 tot 1977 was Lubbers minister van Economische Zaken in het kabinet-Den

Uyl. Hij werd in 1978 voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van het CDA. Vier jaar later volgde hij A.A.M. van Agt als premier op.

In november onthulde E. van Thijn in zijn boek *Retour Den Haag: dagboek van een minister* dat Lubbers eind maart - ongeveer een maand voor de kamerverkiezingen - op het punt had gestaan om zijn ontslag als minister-president in te dienen. Naar verluidt zou vice-minister-president Kok hem hiervan hebben weerhouden.

Europese verkiezingen

Bij de Europese verkiezingen in juni wist het CDA zijn tien zetels te behouden. 'Het CDA klimt kennelijk uit het dal', aldus lijsttrekker Maij-Weggen (*CDA-krant*, 18 juni 1994). Dat het zeteltal gelijk bleef, lag echter vooral aan de uitbreiding van het aantal zetels dat Nederland kreeg toebedeeld. Ten opzichte van 1989 ging het CDA er namelijk 3,8% op achteruit. De delegatieleider van het CDA in het Europees Parlement J. Penders keerde niet terug. In de nieuwe fractie had ook ex-partijvoorzitter Van Velzen zitting. De CDA-delegatie in de fractie van de EVP kantte zich met succes tegen het voorstel om Forza Italia van de Italiaanse premier S. Berlusconi deel van de fractie te laten uitmaken. De Britse Conservatieven daarentegen werden opnieuw toegelaten, nadat zij het EVP-manifest hadden ondertekend.

partijfinanciën

De partijraad van 28 januari stemde in met strengere richtlijnen voor het accepteren van giften van het bedrijfsleven. Maximaal 2500 gulden per gift per jaar mocht worden aangenomen door lokale afdelingen. Voor kamerkieskringen lag de grens bij vijfduizend gulden. Voor hogere bedragen was de toestemming vereist van de landelijke penningmeester. Voor de landelijke partijorganisatie was geen limiet gesteld. 'De nieuwe richtlijnen moeten leiden tot een volwassen evenwicht in de financiering van de partij', zo stelde partijvoorzitter Van Velzen (*de Volkskrant*, 13 januari 1994). De bedoeling was te voorkomen dat de partij in opspraak zou kunnen raken, zoals in 1993 gebeurde met het CDA-Limburg (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 30). Het gewestelijk bestuur van Limburg werd echter begin 1994 van alle blaam gezuiverd door de commissie onder leiding van senator C.P. van Dijk. In het eindrapport dat in januari verscheen, stelde de commissie dat er 'geen enkel spoor van malversaties' gevonden was.

Appèl en Weerklank II

In oktober presenteerde de partijcommissie Appèl en weerklank II haar rapport *Herkenbaar en slagvaardig* over de interne partijdemocratie. In 1983 was het rapport *Appèl en Weerklank* verschenen, dat mede tot doel had de orga-

nisatorische eenheid van het CDA te versterken. De huidige commissie, die in de zomer van 1993 door het partijbestuur was ingesteld, had de ontwikkeling van de partijorganisatie van de afgelopen tien jaar tegen het licht gehouden. Onder leiding van L.J. Klaassen, lid van het dagelijks bestuur en voorzitter van de kamerkring Groningen, deed de commissie aanbevelingen 'om de partijcultuur te vitaliseren en het volkspartijkarakter van onze partij te versterken'. Daartoe moest onder andere het partijbestuur worden gehalveerd en een ledenraadpleging worden ingevoerd bij de verkiezing van de partijvoorzitter en de samenstelling van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement. Zo zou de slagvaardigheid vergroot, de centralisatie verminderd en de achterban meer bij de besluitvorming betrokken worden, aldus de commissie.

Het partijbestuur concludeerde op 14 oktober dat in het rapport de 'wezenlijke discussiepunten' werden aangegeven. In de partij werd evenwel gemengd gereageerd op de voorstellen. Het Vrouwenberaad was tegen het plan om de eigen organisatie voor het jaar 2000 om te vormen tot 'een vrouwen netwerk van en voor het CDA'. Ook de Bestuurdersvereniging was niet ingenomen met de voorgestelde wijziging van haar status. Beide organisaties maakten in december hun bezwaren kenbaar aan het partijbestuur. Het CDJA vreesde dat door het aannemen van de plannen zijn invloed binnen de moederpartij zou verminderen. Op de partijraad van 19 november werd een hoorzitting over het rapport gehouden. De partijraad van 10 juni 1995 zou het laatste woord hebben.

Statenverkiezingen

De voorbereidingen voor de Statenverkiezingen van 8 maart 1995 waren al vroeg begonnen. Op 4 maart 1994 stelde het partijbestuur de leidraad voor de provinciale verkiezingsprogramma's 1995-1999 vast. Het stuk, getiteld *De nieuwe provincie: slagvaardig, inspirerend, schoon en dienstbaar*, was opgesteld door een commissie onder leiding van J.B.V.N. Pleumeekers. In september begon de provinciale CDA-organisatie in Noord-Brabant al met haar campagne. De bedoeling was om de voormalige CDA-kiezers te bereiken die bij de raads- en kamerverkiezingen waren weggelopen. In een aantal plaatsen werden grote manifestaties gehouden, waar landelijke coryfeeën de Brabantse lijsttrekker bijstonden. Op 12 november organiseerde het CDA in samenwerking met de CDA-delegatie in het Europees Parlement een bijeenkomst over het thema 'Europa en de provincies'.

Eerste-Kamerverkiezingen

In verband met de Eerste-Kamerverkiezingen van 29 mei 1995 stelde het partijbestuur op 23 september een adviescommissie in onder voorzitterschap van V.N.M. Korte-van Hemel, oud-staatssecretaris van Justitie. Tot 1 november konden de provinciale afdelingen en de CDA-statenleden personen voordragen.

Partijleden konden ook zelf solliciteren. Op 12 december stelde het dagelijks bestuur een eerste advieslijst op. Op 13 februari 1995 zou het partijbestuur de definitieve kandidatenlijst vaststellen.

Bundeling voor Christelijke Politiek (BCP)

Op 16 april hield de Bundeling voor Christelijke Politiek (BCP) haar eerste congres in Utrecht. In de BCP werken de Beweging Christelijke Koers CDA en de Stichting Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKPN) samen. Op de bijeenkomst die circa tweehonderd belangstellenden trok, voerde onder meer bisschop H.J.A. Bomers van Haarlem het woord. Hij had in 1993 het CDA verlaten uit protest tegen de in zijn ogen te weinig principiële stellingname van de partij ten aanzien van abortus en euthanasie (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 25). Bij de Europese verkiezingen voerde de BCP een voorkeursactie voor G.L.O. Baron van Boetzelaer, die op de 21ste plaats van de kandidatenlijst stond. De initiatiefnemers prezen Van Boetzelaer aan als 'een positief-christelijke kandidaat, die zich beroept op bijbelse normen en waarden' (*Reformatorisch Dagblad*, 25 mei 1994).

verwante instellingen en publikaties

Op 18 februari organiseerde het CDA samen met de EVP een conferentie over het subsidiariteitsbeginsel. Als sprekers fungeerden onder anderen de CDA-Europarlementariërs J. Sonneveld en K. Peijs.

Een dag later belegden de CDA-Vrouwen een symposium met als thema 'de nieuwe werknemer met zorgtaken', over de verdeling van werk en zorg tussen mannen en vrouwen. Op 24 september hield het CDA-Vrouwenberaad zijn landelijke ledendag. Op deze bijeenkomst werd de discussie geopend over 'duurzame ontwikkeling', het thema van het seizoen 1994-1995. Het verslag van de bijeenkomst verscheen onder de titel *Droom van een wereld*.

Op 23 april hield het CDJA zijn algemene ledenvergadering. Voorzitter J. de Vries werd herkozen. Hij bekleedde deze functie sinds 1992.

De CDA-Bestuurdersvereniging publiceerde in januari *'Een steekpenning bederft het hart'*. Deze notitie over de integriteit van het openbaar bestuur was vastgesteld op de ledenraad van 13 november 1993 (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 30). De vereniging hield op 1 oktober een conferentie over de 'veranderende gemeenten'. Sprekers waren onder anderen de burgemeester van Hoogeveen, S. Faber, en Europarlementariër Oostlander. De ledenraad van de CDA-Bestuurdersvereniging kwam op 5 november bijeen.

De Eduardo Frei Stichting - de Stichting voor Internationale Solidariteit van het CDA - belegde op 8 oktober samen met de Nationale Commissie Ontwikkelingssamenwerking een bijeenkomst over de functie van maatschappelijke organisaties in landen met zwakke democratische structuren. Op 10-12

november werd bijgedragen aan het 'Seminar on Civil Society in Central and Eastern Europe' in Boekarest. De Nederlandse bijdragen verschenen in *Essays on civil society, subsidiarity and federalism. A christian-democratic approach*.

Op 5 april publiceerde het Wetenschappelijk Instituut het beleidsadvies *Schakels tussen landbouw, milieu en natuur*. In het advies werd een 'reeks van vernieuwende initiatieven' voorgesteld voor de agrarische sector. Op 5 november organiseerde het Wetenschappelijk Instituut in samenwerking met het Christelijk Studiecentrum een congres over het christelijk perspectief op ouder worden. Het Instituut hield op 30 november een symposium over 'zingeving en verantwoordelijkheid'. Tot de sprekers behoorde Hirsch Ballin. Op 10 december belegde het Wetenschappelijk Instituut een studieconferentie met als thema 'schepping en rentmeesterschap'.

In september verscheen het *CDA-Jaarboek 1994-1995*. Rode draad vormde de 'generatiewisseling' die het CDA doormaakte en waarvan het vertrek van Lubbers een duidelijk voorbeeld was.

personalia

Oud-minister P.J. Engels overleed op 13 april. Engels was van 1971 tot 1973 minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kabinet-Biesheuvel. Van 1963 tot 1971 maakte hij deel uit van de Tweede-Kamerfractie van de KVP.

Op 3 mei overleed H. Tegelaar-Boonacker. Zij was in 1986 lid van de Tweede-Kamerfractie van het CDA geworden. Daarvoor was zij onder meer vice-voorzitter van het CDA.

Op 1 juni overleed W.C.L. van der Grinten. Hij behoorde in 1945 tot de oprichters van de KVP. Van 1949 tot 1951 was hij staatssecretaris van Economische Zaken in het kabinet-Drees-Van Schaik. In 1977 formeerde hij het kabinet-Van Agt-Wiegel.

Op 8 oktober overleed J. de Koning. Hij was minister van Ontwikkelingssamenwerking geweest in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981), minister van Landbouw en Visserij in het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982) en minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in de eerste twee kabinetten-Lubbers (1982-1989). Voor de ARP had hij van 1969 tot 1971 zitting in de Eerste Kamer en vanaf 1971 tot 1977 in de Tweede Kamer. Hij was bovendien partijvoorzitter van de ARP in de jaren 1973-1975.

Democraten '66 (D66)

Het jaar 1994 was een hoogtepunt in de geschiedenis van D66. De lang gekoesterde droom van een kabinet van D66, PvdA en VVD - de 'paarse' coalitie - werd werkelijkheid. De basis daarvoor werd mede gelegd door de bijzonder succesvol verlopen Tweede-Kamerverkiezingen, waarbij D66 haar zeteltal van

twaaft naar 24 zag stijgen. De winst kondigde zich al aan bij de raadsverkiezingen in maart.

gemeenteraadsverkiezingen

Bij de kandidaatstelling voor de gemeenteraadsverkiezingen deden zich in enkele afdelingen problemen voor met ex-PvdA-leden die zich recentelijk als lid bij D66 hadden ingeschreven. Met name in de afdelingen Arnhem en Zandvoort zouden gewezen sociaal-democraten uit zijn geweest op verkiesbare plaatsen op de kandidatenlijst. Volgens het hoofdbestuur waren de reglementen echter niet overtreden. Het schatte dat enkele honderden ex-PvdA-leden de laatste jaren de overstap naar D66 hadden gewaagd (*de Volkskrant*, 26 februari 1994).

Het aantal gemeenten waarin D66 aan de gemeenteraadsverkiezingen deelnam, groeide sterk. In 1990 deed de partij in zo'n 250 gemeenten mee; in 1994 in ruim vierhonderd. Tegelijkertijd nam het stempercentage toe. Door beide factoren steeg het aantal zetels aanzienlijk: van 663 naar 981. In tegenstelling tot vier jaar geleden wist de partij de vooruitgang dit keer wel in klinkende munt om te zetten. Het aantal wethouders in de twintig grootste gemeenten verdubbelde ruimschoots. Zo maakte D66 onder meer haar opwachting in de colleges van burgemeester en wethouders van Rotterdam, Leiden en Tilburg. In totaal nam D66 nu met 134 wethouders in 92 gemeenten aan de colleges deel.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

In januari werd de uitslag bekend van de schriftelijke stemming onder de leden van D66 over de volgorde van de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Aan de stemming nam ongeveer 30% van de 14.500 leden deel. Als eerste kwam H. van Mierlo uit de bus, gevolgd door G.J. Wolffensperger. De eerste acht kandidaten waren allen zittende kamerleden. De eerste nieuweling was het Zeeuwse statenlid J.A. Jorritsma-van Oosten, op de negende plaats. Bij de eerste twaalf kandidaten stonden zes vrouwen. In het voorstel van de stemadviescommissie dat in december 1993 bekend was geworden, waren de journalistes J.M. de Koning, G. Roethof en M.P.M. van der Ven lage posities toebedeeld. De leden dachten daar echter anders over. Zij plaatsten hen respectievelijk op plaats negentien, 24 en 31. Op de 34ste positie stond M.H.M. van Hulst, van 1973 tot 1977 namens de PPR staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Den Uyl.

De algemene vergadering van 4 en 5 februari wees Van Mierlo aan als lijsttrekker van D66. 'Als D66 een grote partij wordt dan betekent dat onherroepelijk dat ook in het binnenland een eind is gekomen aan het tijdperk van de politieke supermachten', aldus Van Mierlo in zijn slottoespraak (*NRC-Handelsblad*, 7 februari 1994).

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

Evenals CDA en VVD paste ook D66 haar verkiezingsprogramma aan de verslechterende economische omstandigheden aan. Boven de al voorgestelde tien miljard gulden aan bezuinigingen moest nog eens twee à drie miljard omgebogen worden. Voor de invulling hiervan stelde de programcommissie onder andere kortingen op de landbouwsubsidies, de ambtenarensalarissen, de kinderbijslag en de WW voor.

Op 4 en 5 februari stelde de algemene vergadering het verkiezingsprogramma vast. Ruim zevenhonderd amendementen moesten behandeld worden. Verrassende wijziging was het besluit om de tekst in het ontwerp-program waarin de afschaffing van de Eerste Kamer werd overwogen, te schrappen. Sinds de oprichting had D66 altijd gepleit voor afschaffing van de senaat, omdat deze niet rechtstreeks door de kiezer wordt verkozen. Verder werden de milieu-eisen in het program aangescherpt, onder meer met betrekking tot de Betuwelijn en de uitbreiding van Schiphol. Ook meende het congres dat er geen nieuwe kerncentrales bij mochten komen. Over het voorstel om tabaksreclame wettelijk te verbieden, ontstond een discussie tussen degenen die de volksgezondheid als uitgangspunt namen en zij die de vrijheid van meningsuiting als doorslaggevend beschouwden. De eersten trokken aan het langste eind.

campagne Tweede-Kamer- en Europese verkiezingen

'Dit is het moment' en 'U wint'. Onder deze leuzen voerde D66 haar campagne voor de kamer- en Europese verkiezingen, die op 16 april in Utrecht van start ging. Tijdens de campagne kwamen de Jonge Democraten - de jongerenorganisatie van D66 - in aanvaring met Van Mierlo, naar aanleiding van zijn voorstel om AOW-ers een eenmalige uitkering te geven. 'Een doekje voor het bloeden', aldus JD-voorzitter H. de Vos. Tijdens de campagne kondigde Van Mierlo aan dat de invoering van een referendum een 'hard punt' zou worden in de komende kabinetsformatie. Op 23 april ontvouwde hij hiervoor concrete plannen, samen met het Tweede-Kamerlid O. Scheltema-de Nie. Op korte termijn zou op gemeentelijk en provinciaal niveau een adviserend referendum moeten worden ingevoerd. Zo zou ervaring kunnen worden opgedaan voor de introductie van een landelijk correctief (bindend) referendum.

Een uitgebreid verslag van de campagne voor de verkiezingen van gemeenteraden, Tweede Kamer en Europees Parlement verscheen in oktober onder de titel '*D66 staat voor niets*'. *Hoe D66 330 zetels won*. Tot de auteurs behoorde campagneleider L. van der Meulen.

Tweede-Kamerverkiezingen

De verkiezingen voor de Tweede Kamer brachten D66 groot succes. De partij

ging van twaalf naar 24 zetels en boekte daarmee de grootste winst. Nog nooit eerder was D66 zo groot geweest. Op de verkiezingsavond werd Van Mierlo in het Amsterdamse hotel Krasnapolsky - de lokatie waar D66 ooit was opgericht - met gejuich door zijn aanhang ingehaald. De D66-lijsttrekker beschouwde de uitslag als 'een historische overwinning voor een partij die in de 28 jaar van haar bestaan altijd om vernieuwing heeft gevraagd. We zullen eruit halen wat erin zit' (*de Volkskrant*, 4 mei 1994).

kabinetsformatie

In de kabinetsformatie maakte D66 zich sterk voor de paarse coalitie, een kabinet zonder CDA. Als gevolg van het zware verlies van de christen-democratie was deze mogelijkheid reëler dan ooit tevoren. In de verkiezingscampagne had D66 er de nadruk op gelegd, dat haar voorkeur uitging naar een combinatie van VVD, PvdA en D66. Groot was dan ook de vreugde in de partij, toen dit kabinet een feit werd. Op 20 augustus vierde de partij dit met een bijeenkomst in het Concertgebouw. Hier werden ook de bewindslieden verwelkomd. In het kabinet-Kok werd Van Mierlo vice-premier en minister van Buitenlandse Zaken. Wolffensperger nam Van Mierlo's functie van voorzitter van de Tweede-Kamerfractie over. Eigenlijk had Wolffensperger minister van Justitie willen worden, maar de fractie deed een klemmend beroep op hem om Van Mierlo op te volgen. Justitieminister werd nu W. Sorgdrager, tot dan toe procureur-generaal. Zij beschikte over weinig politieke ervaring, evenals de D66-ministers E. Borst-Eilers (Volksgezondheid, Welzijn en Sport) en G.J. Wijers (Economische Zaken). De staatssecretarissen J. Kohnstamm (Binnenlandse Zaken), A. Nuis (Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen) en D.J.K. Tommel (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) daarentegen waren allen afkomstig uit de Tweede Kamer.

Enkele dagen na de installatie van het nieuwe kabinet berichtte het *NRC-Handelsblad* op 26 augustus dat minister Wijers door middel van een op Bonaire gevestigde vennootschap zich schuldig zou maken aan belastingontduiking. Het ministerie van Economische Zaken verklaarde daarop dat Wijers aan zijn fiscale verplichtingen had voldaan; de vennootschap was belastingtechnisch gezien in Nederland gevestigd. Premier Kok ging later akkoord met de wijze waarop Wijers zijn zakelijke belangen had geregeld.

Europese verkiezingen

Op de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen prijkte na de stemming onder de leden van D66 als eerste L.J. Brinkhorst. Van 1973 tot 1977 was Brinkhorst staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl. Daarna was hij onder meer ambassadeur van de EG in Japan en topambtenaar bij de Europese Commissie in Brussel. De stemadviescommissie had aan het einde van 1993 (tegen de reglementen in) aan Brinkhorst de voorkeur gegeven boven

J.W. Bertens. Deze zittende europarlementariër, die volgens de media de voorkeur had van de partijtop, kreeg de tweede plaats toebedeeld. Het partijcongres van begin februari corrigeerde de uitslag van de ledenraadpleging. Bertens werd met 350 stemmen tot lijsttrekker gekozen; Brinkhorst verwierf er driehonderd en belandde op de tweede plaats.

Ook bij de Europese verkiezingen boekte D66 zetelwinst. De partij ging van één naar vier zetels. Vergeleken bij de kamerverkiezingen was er echter sprake van een terugval: van 15,5% naar 11,7%. In partijkringen werd gewezen op de lage opkomst, die nadelig voor D66 zou zijn.

fractie Europees Parlement

Sinds 1989 had D66 in het Europees Parlement deel uitgemaakt van de fractie van de *European Liberals, Democrats and Reformists* (ELDR; zie *Jaarboek 1989 DNPP*, blz. 29). Voortzetting van dit lidmaatschap was voor D66 echter niet vanzelfsprekend. Het partijcongres van februari legde in een resolutie vast dat de D66-europarlementariërs in eerste instantie de mogelijkheden dienden te onderzoeken van de vorming van een fractie met geestverwante partijen. Pas wanneer dit niet mogelijk zou zijn, kon tot toetreding tot de ELDR-fractie worden overgegaan. Na de verkiezingen trachtte de D66-fractie de eerste voorkeur te verwezenlijken. Omdat men inzag dat de kans op welslagen niet al te groot was, werden ook gesprekken gevoerd met de ELDR-fractie. Deze hadden vooral ten doel te voorkomen dat de Gaullisten in deze fractie zouden worden opgenomen, aangezien dit voor D66 niet aanvaardbaar zou zijn. De Gaullisten bleven inderdaad buiten de ELDR-fractie. D66 trad vervolgens tot de fractie toe, maar zag met lede ogen aan dat ook de leden van de Italiaanse Lega Nord werden opgenomen.

Het hoofdbestuur stemde in met deze handelwijze en wilde een volgende stap zetten. De D66-europarlementariërs waren op persoonlijke titel aangesloten bij de ELDR-fractie en daarmee als persoon lid van de ELDR (van oorsprong een federatie, maar enige tijd na de inwerkingtreding van het Verdrag van Maastricht omgevormd tot een Europese partij). Het hoofdbestuur wenste nu dat D66 als partij zich zo snel mogelijk zou aansluiten bij de ELDR (waar de VVD overigens ook lid van was). Binnen de ELDR zou dan vooral moeten worden samengewerkt met de Britse *Liberal Democrats* en het Deense *Det Radikale Venstre*, om zo een 'eigen, progressief profiel' te ontwikkelen (*Democraat*, 30 september 1994). De algemene vergadering van 5 november ging hiermee akkoord.

najaarscongres

Op het najaarscongres, dat op 5 november in Zwolle werd gehouden, legde Van Mierlo verantwoording af over de kabinetsformatie. Voorts sprak hij over de voorgenomen 'herijking' van het buitenlands beleid. Zijn opvolger als

fractie voorzitter in de Tweede Kamer, Wolffensperger, sneed in zijn rede ook dit thema aan. Bertens zette de gang van zaken rond de aansluiting bij de ELDR-fractie uiteen. Daarnaast werd gesproken over het sociaal-economische beleid in relatie tot duurzame ontwikkeling en over bestuurlijke vernieuwing. W. Vrijhoef werd herkozen als partijvoorzitter.

Borsssele

De toekomst van de kerncentrale bij Borsssele bracht in november minister Wijers in conflict met de Tweede-Kamerfractie van zijn partij. De minister wilde - evenals de rest van het kabinet - de centrale moderniseren en tot 2007 open houden, de fractie wenste haar in 2004 te sluiten. In dat geval zou modernisering echter niet renderen en kon de centrale beter al in 1996 dicht gaan, meende de minister. De fractie stemde niettemin voor een motie van GroenLinks, waarin verlenging van de bedrijfstijd tot 2007 werd afgekeurd. De motie werd aangenomen. De minister legde haar niet naast zich neer; hij zou echter extra geld willen uittrekken om de centrale alsnog te moderniseren.

Eerste-Kamerverkiezingen

Ter voorbereiding van de Eerste-Kamerverkiezingen van 1995 werd door het hoofdbestuur in maart een stemadviescommissie ingesteld. Voorzitter was M. Louppen-Laurant, lid van het college van Gedeputeerde Staten van Gelderland. De commissie startte haar werkzaamheden na de sluiting van de kandidaatstellingstermijn op 7 september. Enkele oudgedienden zoals oud-minister en partij-oprichter E. Nypels, Ch. Mertens en M.L. Tiesinga-Autsema zouden volgens de commissie een onverkiesbare plaats moeten krijgen, al deelden zij zelf die mening niet. Tot 9 december konden partijleden per post hun voorkeur uitspreken. Op 15 december werd de uitkomst van de poststemming - en daarmee de definitieve kandidatenlijst - bekend gemaakt. J.L. Glastra van Loon, oud-staatssecretaris en hoogleraar rechtsfilosofie, voerde de lijst aan; de zittende fractievoorzitter, J.J. Vis, had zich niet herkiesbaar gesteld vanwege zijn benoeming tot lid van de Raad van State met ingang van 1 maart 1995. Tiesinga-Autsema en Nypels kregen alsnog een verkiesbare plaats (respectievelijk acht en negen), Mertens echter niet.

verwante instellingen en publikaties

Ter gelegenheid van de publikatie van de brochure *De ruimte waarin wij leven* van D66-senator Glastra van Loon, organiseerde de Stichting Wetenschappelijk Bureau (SWB) van D66 op 12 maart een gesprek tussen de auteur en Tweede-Kamervoorzitter Deetman.

Op 26 maart hield de SWB in samenwerking met de Boekmanstichting een

conferentie over het thema 'kunstenpolitiek voor D66'. Tot de sprekers behoorde R.F. Fuchs, directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam.

In de zomer verscheen de nota *Ingrijpen in menselijk leven*. De publikatie was opgesteld door de SWB-werkgroep Geloof en politiek handelen, en ging over de morele overwegingen met betrekking tot kunstmatige voortplantingstechnieken en gentherapie. De projectgroep Veiligheid en defensie van de SWB-werkgroepen Buitenland en defensie publiceerde een notitie over de internationale rechtsorde.

Samen met de Bestuurdersvereniging D66 publiceerde de SWB een brochure getiteld *Bestuurlijke dilemma's*. Hierin werd een aantal problematische keuzen behandeld waarvoor lokale bestuurders zich geplaagd zien met betrekking tot bijvoorbeeld de ruimtelijke ordening of het onderwijs.

De Bestuurdersvereniging belegde samen met het Opleidingscentrum D66 op 20 mei een bijeenkomst voor nieuwe en herkozen wethouders. Op 1 oktober had het jaarlijkse Bestuurderscongres van de Bestuurdersvereniging plaats. In de zomer publiceerde de vereniging een cahier over de Wet gemeenschappelijke regelingen.

De SWB, de Bestuurdersvereniging en het Opleidingscentrum tekenden gezamenlijk voor de brochure *De waarde van de democratie*, geschreven door SWB-directeur Chr. de Vries. Hierin werd de visie van D66 op de democratie in een nieuw jasje gestoken.

Het Opleidingscentrum organiseerde op 16 en 17 september een bijeenkomst ten behoeve van gemeenteraadsleden die in de raad te maken hadden met extreemrechtse vertegenwoordigers. Op 15 oktober hield het een symposium voor nieuwe afdelingsbestuurders. Achterliggende gedachte was dat na de gemeenteraadsverkiezingen nogal wat zittende afdelingsbestuurders in de raad zouden zijn verkozen en er dus vele nieuwkomers in het afdelingsbestuur zitting zouden nemen.

De Jonge Democraten vierden op 16 en 17 april hun tienjarig bestaan. Op de lustrumbijeenkomst spraken onder meer Van Mierlo en M. Engwirda. Daarnaast gingen de voorzitters van de Jonge Democraten, de JS en de JOVD en een bestuurslid van het CDJA met elkaar in debat.

Het Politiek Emancipatie en Activerings Centrum D66 (PEAC) veranderde in 1994 van naam en ging Commissie Vrouwenrechten/Mensenrechten heten. 'Deze benaming is meer herkenbaar en sluit beter aan bij de nationale en internationale ontwikkelingen binnen de vrouwenbeweging van dit moment', aldus de toelichting in het partijorgaan *Democraat* (9 april 1994).

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Het verkiezingsjaar 1994 was voor het GPV niet echt opzienbarend. De gemeenteraadsverkiezingen verliepen voor de partij naar tevredenheid, maar na de Tweede-Kamerverkiezingen was er een gevoel van lichte teleurstelling. De

uitslag van deze verkiezingen droeg er mede toe bij dat het Verbond zich nader op zijn positie in het Nederlands politieke bestel ging beraden.

gemeenteraadsverkiezingen

Het GPV startte zijn campagne voor de raadsverkiezingen met een schaakpartij op het Binnenhof. Bij deze verkiezingen nam het Verbond in 44 gemeenten met een zelfstandige lijst deel. Verder waren er 50 gemeenschappelijke lijsten van GPV en RPF (een duidelijke toename ten opzichte van 1990); 46 van GPV, SGP en RPF; en acht van GPV en SGP - aldus een overzicht van het partijbureau van het GPV (excusief de deelgemeenteraden in Rotterdam).

Het GPV behaalde 150 raadszetels, tegenover 123 in 1990. Er was dus een winst van 27 - drie zetels verlies en dertig zetels winst (*Ons Burgerschap*, maart 1994). In deze cijfers zijn ook de zetels opgenomen die het GPV in combinatie met andere protestants-christelijke partijen behaalde (in tegenstelling tot tabel 1 in deze Kroniek, waar deze apart staan vermeld). Van de dertig winstzetels kwamen er vijf voor rekening van zelfstandige GPV-lijsten. Van de gecombineerde lijsten waren die van GPV en RPF het meest succesvol voor het Verbond. Een winstzetel van het GPV werd door een GPV-er op een SGP-RPF-lijst behaald (het GPV deed zelf niet mee). Met vijf zetels waren Bunschoten en Hardenberg de belangrijkste gemeenten voor het GPV. Het aantal GPV-wethouders steeg van zeven naar twaalf.

partijvoorzitter

Tijdens de algemene ledenvergadering van 9 april trad voorzitter J. Blokland, die een grote kans maakte in het Europees Parlement te worden gekozen, af. Blokland bekleedde het voorzitterschap sinds 1984. Tot zijn opvolger werd S.J.C. Cnossen aangewezen. Deze was in april 1993 afgetreden als secretaris van het Verbond.

Op voorstel van de Generale Verbondsraad (GVR) werd door deze algemene ledenvergadering ook een wijziging aangebracht in de statutaire bepaling die de verkiezing van de leden van de Centrale Verbondsraad (CVR) regelt. De wijziging geeft de plaatselijke verenigingen meer mogelijkheden bij de kandidaatstelling en verkiezing van leden van de CVR.

Tweede-Kamerverkiezingen

In februari werd de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede-Kamerverkiezingen afgerond. De GVR bekrachtigde de volgorde die op basis van de stemmingen in de ledenvergaderingen van de plaatselijke verenigingen tot stand was gekomen. Fractieleider G.J. Schutte werd lijsttrekker, het zittende kamerlid E. van Middelkoop kwam op de tweede plaats, en fractiemedewerker en

gemeenteraadslid in Den Haag M.P.H. van Haeften werd als derde gekandideerd. De start van de verkiezingscampagne had op 9 april in Kampen plaats, aansluitend op de algemene ledenvergadering. Tijdens de campagne stelde het GPV zich - anders dan de RPF - ambivalent tegenover het CDA op. Enerzijds zei Schutte dat hij zich - vanwege de 'weerhoudende kracht' van die partij - bepaald niet verheugde op een regering zonder CDA, maar aan de andere kant meende hij dat het CDA zich zo aan de samenleving had aangepast, dat van een herkenbare christelijke politiek nauwelijks meer sprake was. Hij kon het zich niet goed voorstellen dat een voorstander van zulk een politiek op het CDA stemde.

In de aanloop naar de verkiezingen kreeg het GPV uit onverwachte hoek steun. Zo riep L. Kirkels, deken van het Limburgse Meerssen, op om niet CDA maar GPV te stemmen. Het CDA had zich volgens de deken 'in principiële kwesties leugenachtig' gedragen, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van de euthanasie. Het GPV vond hij een 'kleine dappere groep' (*Reformatorisch Dagblad*, 15 april 1994). De journalist H. Vuijsje schreef een artikel in *Intermediair* (29 april 1994) getiteld: 'Stem Schutte'. Naar zijn mening bleek uit het verkiezingsprogramma van het GPV dat het Verbond de 'enige echte' sociaal-democratische partij van Nederland was.

De verkiezingen brachten het GPV een heel lichte vooruitgang: van 1,2% in 1989 naar 1,3%. Evenals de vorige keer was zijn tweede zetel een restzetel. Het aantal behaalde stemmen was niet veel minder dan op grond van een ruwe schatting op basis van de gemeenteraadsverkiezingen voorspeld kon worden (*Ons Burgerschap*, september 1994). Toch was er een gevoel van lichte teleurstelling bij het Verbond, omdat opiniepeilingen op de mogelijkheid van een derde zetel hadden gewezen. Bovendien had de partij niet van de zware teruggang van het CDA kunnen profiteren. Door het verkiezingssucces van de RPF werd het GPV in aantal stemmen de kleinste protestants-christelijke partij.

Europese verkiezingen

Aan het begin van 1994 leek de gemeenschappelijke kandidatenlijst van GPV, RPF en SGP bij de Europese verkiezingen niet door te gaan. De door de RPF voorgedragen vrouwelijke kandidaat was voor de SGP niet aanvaardbaar. Het GPV poogde in het conflict te bemiddelen. Uiteindelijk kwam men tot overeenstemming, toen de RPF-kandidate zich terugtrok (zie hieronder verder onder RPF). Evenals in 1989 werd er uit de drie afzonderlijke programma's van de betrokken partijen een gemeenschappelijk 'Euromanifest' gedestilleerd. Het hoofdthema daarvan was de afwijzing van een Europese Federatie. Gekozen werd voor een Europese samenwerking van zelfstandige staten. Toetreding van de Middeneuropese landen tot de Europese Unie had een hoge prioriteit.

Bij de verkiezingen op 9 juni behaalde de combinatie twee zetels, een winst van één zetel. Het stemmenaandeel steeg van 5,9% naar 7,8%. Bij de zeer lage opkomst waren de kiezers van de protestantse drie relatief goed naar de stembus

getrokken. Toch 'miste' de protestantse Eurolijst - vergeleken bij de Tweede-Kamerverkiezingen - meer dan 130.000 stemmen. De oproep van de Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen om niet te gaan stemmen zal hierbij mede een rol hebben gespeeld.

De twee zetels werden ingenomen door lijsttrekker L. van der Waal (SGP) - vanaf 1984 europarlementarir - en Blokland (GPV). In juli trad de GPV/RPF/SGP Eurofractie toe tot de fractie 'Europa van Nationale Staten'. De andere groeperingen daarin zijn het Franse 'Andere Europa' (dertien leden), de Deense 'Anti-Maastricht' fractie (twee) en twee 'Anti-EG' Denen. Deze stap baarde - ook in eigen gelederen - wel enig opzien. Niet alleen omdat het hier zeer conservatieve rooms-katholieke Fransen betrof en progressieve deense Lutheranen, maar zeker ook omdat enkele nieuwe fractie-collega's vrouwen waren. De GPV/RPF/SGP-fractie betoogde echter dat deze bundeling noodzakelijk was voor het verkrijgen van goede personele en financiële faciliteiten en voor een beter functioneren in het politieke werk van het Europees Parlement. Omdat iedere groep in deze fractie bij het ontbreken van consensus volledige vrijheid behield om naar eigen inzicht te handelen, was er geen onverantwoordelijke stap begaan.

samenwerking GPV en RPF

Nog voor de Tweede-Kamerverkiezingen was door de Groen van Prinsterer Stichting - het wetenschappelijk bureau van het GPV - een ronde-tafel gesprek georganiseerd tussen vooraanstaande leden van GPV en RPF over de verhouding tussen beide partijen (zie *Ons Burgerschap*, mei 1994). Aanleiding was het feit dat vijftig jaar geleden de Vrijmaking plaats vond. De RPF-leden R. Kuiper (nummer vier op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen) en E. Schuurman (Eerste-Kamerlid) en de GPV-leden K. Veling (Eerste-Kamerlid) en J.P. de Vries (voorzitter van het Curatorium van de Groen van Prinsterer Stichting en hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*) kwamen tot de conclusie dat verdere samenwerking tussen GPV en RPF mogelijk en wenselijk was. Kort daarna hielden Kuiper en de voormalige leider van de GPV-fractie in de Tweede Kamer A.J. Verbrugh in het *Nederlands Dagblad* (26 mei respectievelijk 16 juni 1994) een pleidooi voor een 'structureel bondgenootschappelijk optreden' van GPV en RPF. Daarvoor zou een gemeenschappelijke politieke visie, neergelegd in een lange termijn-programma, nodig zijn. Dit gemeenschappelijke programma zou mogelijk zijn zonder de verschillen in grondslag tussen GPV en RPF aan te tasten. Voor de Tweede Kamer zou het bondgenootschap een gemeenschappelijke kandidatenlijst en een gemeenschappelijke fractie inhouden. De mogelijkheid van nauwere samenwerking van GPV en RPF met de SGP werd voorlopig 'verder weg' geacht. Het zoeken daarnaar zou ook een blokkade kunnen vormen voor de verdere ontwikkeling van de samenwerking tussen GPV en RPF.

Het idee van Kuiper en Verbrugh viel bij partijvoorzitter Cnossen en fractieleider Schutte niet in goede aarde. Zij wezen er op dat het GPV de afgelopen jaren al ingrijpende interne discussies had gekend over lijstineenschuiving bij raads-, Staten- en Europese verkiezingen en over het toelatingsbeleid. Het zou niet goed zijn als de partij nu al weer een zware interne discussie zou beginnen. Schutte - en ook de SGP-fractievoorzitter in de Tweede Kamer B.J. van der Vlies - was bovendien bang dat het beoogde bondgenootschap tussen GPV en RPF de bestaande samenwerking tussen de protestantse drie onder druk zou zetten. En ten slotte meende Schutte dat een 'confederatie' - de term die Kuiper en Verbrugh in eerste instantie hanteerden - heel snel toch tot een fusie zou leiden. Ook voorzitter M. Flipse van de GPV-jongerenorganisatie GPJC en zijn voorganger M. Jonker bleken zeer huiverig te staan tegenover een structurele samenwerking van hun partij met de RPF.

Niet onverwacht werden de plannen van Kuiper en Verbrugh door RPF-fractieleider L.C. van Dijke wél met applaus begroet. De RPF moest met alle kracht blijven aandringen op nauwe samenwerking tussen GPV en RPF. Propagandaleider C.J. Smits en later ook partijvoorzitter A. van den Berg wezen er echter op dat de RPF in deze zaak ook geduld moest hebben (zie over de samenwerking tussen GPV, RPF en SGP in de Tweede Kamer in deze Kroniek onder RPF).

positie GPV

Na de Tweede-Kamerverkiezingen schreef partijvoorzitter Cnossen onder de kop 'Zit er nog muziek in het GPV?' in het partijorgaan *Ons Burgerschap* (juni 1994) dat het GPV zich diende te bezinnen op zijn positie. Hierbij moest gedacht worden aan het doel en de invloed van het GPV, zijn sterke en zwakke kanten, de communicatie van de partij met de kiezers en de relatie van het GPV met andere politieke partijen. Deze punten werden vervolgens opgenomen in de agenda van een 'profileringsbijeenkomst', die in september werd gehouden. Aan deze bijeenkomst werd naast de CVR ook deelgenomen door vertegenwoordigers van enkele verwante instellingen van het GPV en de kamerfracties. Vervolgens besloot de GVR op 29 oktober dat een beleidsplan voor het GPV zou worden opgesteld. Dit plan moest erop gericht zijn de partij inhoudelijk te versterken, bijvoorbeeld ten aanzien van de herkenbaarheid van het GPV als christelijke partij en de betrokkenheid van de achterban (*Ons Burgerschap*, november 1994). Direct al werd besloten een discussie in de partij te gaan voeren over de betekenis van de belijdenis voor het politiek handelen. Dit debat zou niet gaan over de vraag *of* de belijdenis relevant is voor de politiek, maar *hoe* dat het geval is. Door een commissie zou een notitie worden opgesteld, die in het voorjaar van 1995 ter bespreking de partij in zou gaan. Kort voor de jaarwisseling startte deze commissie onder voorzitterschap van L.C. Groen (burgemeester van Bunschoten) haar werkzaamheden.

De Europese fractie van GPV, RPF en SGP gaf een tweetal brochures uit. In *Een kleine fractie in een groot parlement: SGP/GPV/RPF in de Europese politiek 1989-1994* ging het parlementslid Van der Waal onder andere in op de vraag wat zijn fractie in het Europees Parlement heeft kunnen bereiken. Van der Waal tekende ook voor de inhoud van *Het subsidiariteitsbeginsel: een beginsel met een open einde*. In deze studie kwam onder meer de toepassing aan de orde van het rooms-katholieke leerstuk van de subsidiariteit in de Europese politiek.

De Groen van Prinsterer Stichting (het wetenschappelijk bureau van het GPV) en Mandaat (het scholings- en vormingsinstituut) organiseerden op 5 februari een congres over het thema 'Burgers van twee koninkrijken'. Er werden lezingen gehouden door onder anderen De Vries en Veling. De teksten van de lezingen werden onder dezelfde titel als die van het congres in een brochure uitgegeven. De Groen van Prinsterer Stichting publiceerde verder *Sleutelen aan het staatsbestel* van de hand van Th. Haasdijk en A.H. Poelman. Hierin worden de zes rapporten besproken die als gevolg van het rapport van de commissie-Deetman inzake de staatkundige vernieuwing werden uitgebracht.

Namens het GPV was Mandaat betrokken bij de voorbereiding en uitvoering van een conferentie in Boedapest op 27 augustus. De conferentie werd bijgewoond door vertegenwoordigers van het Hongaars Democratisch Forum (MDF), de Kleine Ondernemerspartij (FKGP), de Christen-Democratische partij (KDNP) en de Hongaars Gereformeerde Kerk. Het thema was 'Christenen samen voor het Hongarije van morgen'.

Het GPJC - de jongerenorganisatie van het GPV - hield op 28 mei in Amersfoort zijn algemene vergadering, gevolgd door een jubileumbijeenkomst ten gevolge van het dertigjarig bestaan van de organisatie. Tijdens de algemene vergadering werd - na een discussie van ruim een jaar - besloten dat het GPJC gesloten blijft voor niet vrijgemaakt-gereformeerde jongeren. Als reden voor dit besluit werd gegeven dat de kernactiviteit van het GPJC - studie op basis van de grondslag - 'onlosmakelijk verbonden (is) met de leer van de kerk die in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) gepredikt wordt' (*Jeugd en Politiek*, juni 1994). Wel bleef de mogelijkheid bestaan om aan niet-vrijgemaakt-gereformeerden het 'gastlidmaatschap' te verlenen. Bij de jubileumbijeenkomst werd behalve door voorzitter Flipse gesproken door Schutte en de oud-voorzitter van de GPJC ds. J. Ophoff. De referaten werden gebundeld in het GPJC-katern: *Gereformeerde politiek: heden, verleden en toekomst*.

GroenLinks

Voor GroenLinks was 1994 geen gemakkelijk jaar. Na gunstige gemeenteraadsverkiezingen liepen de Tweede-Kamerverkiezingen uit op een grote teleurstelling. Als gevolg daarvan moest de partij zowel een nieuwe fractie-

voorzitter als een nieuwe partijvoorzitter zoeken. De Europese verkiezingen leverden eveneens verlies op. Daarnaast leed de partij onder de kritiek op het pas gekozen Tweede-Kamerlid T. Oedayrai Singh Varma; al eerder had duo-lijstaanvoerder M. Rabbae tot een golf van kritiek aanleiding gegeven.

Rabbae en Rushdie

Rabbae, met I. Brouwer in 1993 tot lijsttrekker van GroenLinks gekozen, verklaarde in een vraaggesprek met *NRC Handelsblad* (22 januari 1994) zich als belijdend moslim beledigd te hebben gevoeld door de *Duivelsverzen* van Salman Rushdie. Rabbae zou het boek willen laten verbieden, 'een democratische weg, een betere weg om je eigen godsdienst te verdedigen dan het volgen van Khomeiny en andere duistere krachten'. Binnen GroenLinks zou naast pacifisten, communisten, homoseksuelen etc. ook plaats moeten zijn voor moslims.

Op deze uitspraak kwam veel kritiek, binnen en buiten de partij. In een brief aan alle leden van GroenLinks (op 27 januari) nuanceerde Rabbae zijn standpunt: om escalatie te voorkomen had hij de moslimgemeenschap in Nederland in 1989 gewezen op de mogelijkheid naar de rechter te stappen; zelf had hij het boek echter niet willen laten verbieden, al voelde hij zich door sommige passages gekwetst. Hij stelde de Islam als inspiratiebron niet boven het partijprogramma van GroenLinks, dat hij onderschreven had. In een open partijbijeenkomst op 29 januari lichtte de lijsttrekker zijn positie nog eens toe.

voorbereiding op de Tweede-Kamerverkiezingen

Op het congres van 26 en 27 november 1993 had GroenLinks haar verkiezingsprogramma vastgesteld. Volgens berekeningen van het Centraal Planbureau - begin februari bekend gemaakt - zou uitvoering van het programma leiden tot 90.000 extra banen, daling van het financieringstekort tot 3% - vooral door extra belastinginkomsten - en stijging van de ontwikkelingshulp. A. Rinnooy Kan, de voorzitter van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO), leverde tijdens een debat met Brouwer op 17 maart felle kritiek op het programma van GroenLinks, en in het bijzonder op de voorgestelde milieuheffingen (ecotax), die weinig of niets zouden bijdragen aan de werkgelegenheid. Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiene, dat evenals het Centraal Planbureau verkiezingsprogramma's analyseerde, verwachtte van de milieuheffingen wel een belangrijke daling van het energieverbruik en daardoor van de vervuiling van de lucht met koolstofdioxide (CO²).

Op 5 februari stelde het congres van GroenLinks in Arnhem de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer vast. Verschillende lobbies stuurden aan op wijzigingen in de ontwerp-lijst die een commissie onder leiding van het oud-kamerlid A. van Es had voorgesteld. Partijvoorzitter en milieudeskundige M.B. Vos steeg van plaats zeventien naar plaats vijf. Het voormalig Tweede-Kamerlid voor de PvdA

M.J. de Visser kwam op de dertiende plaats; de werkgroep 50+ binnen GroenLinks zou via een voorkeursactie gaan proberen hem toch nog in de Kamer terug te brengen. Van de zittende kamerleden die zich herkiesbaar hadden gesteld kreeg W.J. Willems plaats twaalf - naar in mei zou blijken een onverkiesbare positie. De overige kamerleden behielden wel een verkiesbare plaats, ondanks kritiek van het congres op hun gematigde opstelling in de Kamer, met name bij de goedkeuring van de defensiebegroting. P. Rosenmöller en L. Sipkes, als duo aanvankelijk ook kandidaat voor het lijsttrekkerschap, bleven op plaats drie respectievelijk vier staan. De kritiek op Rabbie verhinderde niet dat hij als duo-lijsttrekker op de tweede plaats, achter Brouwer, gekozen werd.

gemeenteraadsverkiezingen

In 220 gemeenten nam GroenLinks deel aan de raadsverkiezingen; meestal met een eigen lijst, in zeven gemeenten samen met de PvdA, in één geval samen met D66, in veertien gevallen op een bredere progressieve lijst.

Vergeleken met 1990 boekte de partij duidelijk winst (van driehonderd naar 380 zetels). In de gemeenteraden van Oostzaan en Wijk bij Duurstede vormde zij de grootste fractie, in Utrecht deelde zij de eerste plaats met D66. In enkele gemeenten werd echter verlies geleden, onder meer in Amersfoort en Groningen. Bij de collegevorming wist GroenLinks het aantal wethoudersposten bijna te verdubbelen, van zestien naar dertig; rekent men de wethouders in deelgemeenten mee, dan groeide het totaal tot 45. Tot deze laatste groep behoorde de oud-fractievoorzitter in de Tweede Kamer, P. Lankhorst, die zich niet herkiesbaar had gesteld voor de Kamer.

Tweede-Kamerverkiezingen en de nasleep

Op 23 april organiseerde GroenLinks in het kader van de verkiezingscampagne een *house-party* in Zwolle. Ruim 3000 jongeren konden tot diep in de nacht tussen het dansen door met kamerkandidaten praten. De op dit soort feesten niet ongebruikelijke verkoop van drugs (met name XTC-pillen) stuitte binnen en buiten de partij op kritiek. Het feest bleek bovendien een kostbare investering met weinig rendement: GroenLinks trok uiteindelijk veel minder jonge kiezers dan gehoopt.

De Tweede-Kamerverkiezingen stelden GroenLinks zwaar teleur: niet de door opiniepeilingen voorspelde winst maar een zetel verlies werd haar deel. Lijsttrekker Brouwer stelde vervolgens haar kamerzetel ter beschikking. 'Ik ben er kennelijk niet in geslaagd de kiezer duidelijk te maken dat het ook belangrijk is van GroenLinks een sterke partij te maken', verklaarde zij. 'Als ik tegen minister Hirsch Ballin van Justitie in het IRT-debat zeg dat hij de politieke consequentie moet trekken, dan moet ik dat zelf ook doen' (*Trouw*, 5 mei 1994). Brouwer, die haar carrière begon als advocaat, was Tweede-Kamerlid en fractievoorzitter voor

de CPN van 1981 tot 1986 en Tweede-Kamerlid van GroenLinks van 1989 tot 1994. In november aanvaardde zij een functie als adviseur inzake werkgelegenheid bij de gemeente Rotterdam. De tweede lijsttrekker, Rabbae, overwoog eveneens om af te treden, maar liet zich overhalen om zijn zetel te gaan bezetten. De Tweede-Kamerfractie wees echter Rosenmöller aan als voorzitter.

Vos, als hekkesluiter ook in de Tweede Kamer gekozen, legde haar voorzitterschap na de verkiezingen neer. De GroenLinkse Raad, de partijraad van GroenLinks, koos op 7 mei in haar plaats M. Lucas, die in Nijmegen raadslid voor de CPN en voor GroenLinks was geweest. De GroenLinkse Raad passeerde daarbij de leider van de verkiezingscampagne, oud-studentenleider M. van Poelgeest, die zich ook kandidaat gesteld had voor het voorzitterschap. Veel leden van de partijraad hadden kritiek op de verkiezingscampagne, onder andere op de *house-party* in Zwolle, waarvoor Van Poelgeest verantwoordelijk werd geacht.

Eind september bracht een commissie onder leiding van de partijvoorzitter verslag uit van haar onderzoek naar de verkiezingsnederlaag onder de titel *GroenLinks laat het niet zo*. Men zag vooral twee oorzaken: het duo-lijsttrekkerschap, dat pas na een langdurige interne strijd door de leden gekozen werd en bij de kiezer niet duidelijk overkwam; en de campagne, waarin teveel de overeenkomsten en te weinig de verschillen met de grote concurrenten D66 en PvdA werden benadrukt.

Op 26 november boog een buitengewoon partijcongres in Amsterdam zich ook nog eens over de verkiezingen en onderschreef het rapport van de commissie. Een duo-lijsttrekkerschap zou in de toekomst niet meer voor mogen komen. Het congres ademde overigens geen zwaarmoedige maar veeleer een opgewekte sfeer, waarbij tijd werd uitgetrokken voor cabaret en parallel-debatten over stijl en strategie, milieu en jongeren. Rosenmöller wijdde als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie zijn congres toespraak vooral aan de kerncentrale te Borssele; zijn fractie had een opvallend succes behaald met haar motie tegen langer gebruik van de centrale, maar leefde nog in onzekerheid over de manier waarop het kabinet de motie van de Kamer zou uitvoeren.

Europese verkiezingen: De Groenen versus GroenLinks

Besprekingen over samenwerking tussen GroenLinks en De Groenen, in de vorm van lijstineenschuiving bij de Tweede-Kamerverkiezingen, waren eind 1993 vastgelopen. In januari kondigden De Groenen aan, met een zelfstandige lijst aan de Tweede-Kamerverkiezingen deel te zullen nemen. Ze behaalden daarbij een mager resultaat, met 0,1% van de stemmen.

Ook bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in juni trokken beide groene partijen gescheiden op. De Europese verkiezingen brachten opnieuw een teleurstelling voor GroenLinks met zich mee. De partij verloor één van de twee zetels en werd in het Noorden van het land zelfs voorbijgestreefd door De Groe-

nen. De vooruitgang van De Groenen was waarschijnlijk voor een belangrijk deel te danken aan hun lijsttrekker, H.A. Verbeek; deze was in 1989 op de lijst van GroenLinks in het Europees Parlement gekozen maar had geweigerd na twee-en-een-half jaar zijn zetel aan een opvolger ter beschikking te stellen, zoals aanvankelijk was afgesproken (zie ook *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 40, en *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 45). Het congres van GroenLinks had hem in december 1991 uit haar delegatie in het Europees Parlement gezet, waarop hij zijn zetel als onafhankelijk lid van de Europese Groene Fractie bleef bezetten. In januari 1994 zegde Verbeek zijn lidmaatschap van de partij op en sloot zich aan bij De Groenen, die hij al eerder met een forse donatie had bedeed. GroenLinks was in zijn eigen ogen wel links, maar niet groen.

Op 17 september boog de GroenLinkse Raad zich in Arnhem over mogelijke samenwerking met De Groenen bij de komende Provinciale Statenverkiezingen. Een aantal partijleden had daartoe, samen met leden van De Groenen en enkele andere groeperingen, een oproep getekend onder de titel 'Kom over de groene brug'. De uiteindelijke beslissing over gezamenlijke lijsten zou echter in de herfst door de provinciale ledenvergaderingen genomen worden. (Overigens werd op 3 juni formeel de Groene Partij Nederland opgeheven; deze was in 1982 opgericht door enkele leden van de PPR, maar altijd een papieren constructie gebleven.)

de kwestie Oedayraj Singh Varma

De plaats van Brouwer in de Tweede Kamer was ingenomen door het Amsterdamse raadslid Varma, evenals Brouwer afkomstig uit de CPN. In 1984 en 1985 was zij als penningmeester van het Grenada-comité beschuldigd van onrechtmatige uitgaven; deze kwestie werd in juni 1994 weer opgerakeld. Zij zou bovendien ook onzorgvuldig met geld omgesprongen zijn in andere gevallen - hulp aan illegale migranten en een inzamelingsactie voor de Franciscaanse non Zuster Gerda, die hulp verleende aan Surinaamse vluchtelingen in Frans Guyana. In juli erkende Varma in een radio-gesprek dat zij 'een enorme fout gemaakt' had. In september spraken partijbestuur en Tweede-Kamerfractie hun vertrouwen in Varma uit, in een verklaring in het partijblad *GroenLinks Magazine*. Een redacteur van het blad, M. Broere, rakelde de kwestie echter weer op in het oktobernummer en concludeerde: 'zo blijft er veel onhelder in deze zaak'. Het partijbestuur reageerde verstoord op deze publikatie - 'geen fraai staaltje van journalistiek benul', volgens voorzitter Lucas (*NRC-Handelsblad*, 6 oktober 1994) - maar stemde vervolgens toe in een onderzoek door een onafhankelijke commissie (waartoe Varma overigens zelf verzocht had). De onafhankelijke commissie onder leiding van oud-staatssecretaris en CDA-lid D.Y.W. de Graaff-Nauta onderzocht de zaak in de herfst en bracht op 20 december verslag uit. Volgens de commissie had Varma 'op rommelige en onzorgvuldige wijze' de penningen van het Grenada-comité beheerd en zich op onjuiste manier daarvoor later verantwoord, maar zichzelf daarbij niet verrijkt. Bovendien trof haar geen

blaat bij de hulp aan illegale migranten en de inzamelingsactie voor Zuster Gerda. De commissie toonde begrip voor het standpunt van de Tweede-Kamerfractie, die het vertrouwen in Varma niet wilde opzeggen. Varma bleef dan ook aan als kamerlid.

verwante instellingen en publikaties

Het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks organiseerde op 19 maart een milieusymposium, onder het motto 'GroenLinks of laten we het zo', waarvan later in het jaar een verslag gepubliceerd werd. Op 3 juni hield het Bureau in samenwerking met de stichting GroenLinks in de Europese Unie in Amsterdam een debat over sociaal-ecologische perspectieven voor de landbouw, 'Landbouwen aan de toekomst'. Onder deze titel werd ook een brochure gepubliceerd. Het Wetenschappelijk Bureau gaf verder tevens *De groene doorbraak* uit, een bundel essays onder meer van de hand van de oud-fractievoorzitter van GroenLinks in de Tweede Kamer, R. Beckers.

Op 18 juni vond in Amsterdam een Europese conferentie plaats over regulatieregelingen en individualisering, (mede) georganiseerd door het GroenLinks Platform voor Sexuele Diversiteit, RozeLinks. Bij deze gelegenheid bracht Roze Links een bundel uit met als titel *Family? Partners? Individuals?*

Op 14 oktober belegde de nieuwe vakbondswerkgroep een conferentie te Utrecht over het thema '(de)regulering arbeidsmarkt'. De werkgroep Sociale Zekerheid publiceerde de brochure *Bestaanszekerheid voor iedereen*, geschreven door A. Koelemij. Een projectgroep onder leiding van partijsecretaris M. Wiebosch-Steeman schreef *Een gevoel van onveiligheid*, een discussienota over kleine criminaliteit. Deze werd besproken op een conferentie in Utrecht op 8 oktober.

Het partijbestuur publiceerde aan het begin van het jaar *Schiphol op het goede spoor; een transportscenario voor Schiphol. Onder de warme deken van de moedertaal* was de neerslag van de cultuurdag die GroenLinks met de Vlaamse zusterpartij Agalev in 1993 in Antwerpen organiseerde. In *Leven van de wind* braken J. Boer en E. Westerbeek een lans voor windenergie en andere vormen van duurzame energiewinning.

In de brochure *Groen werkt. Banen voor een schoon milieu*, trachtten K. Diepeveen en A. de Roo aan te tonen dat een goed milieubeleid de werkgelegenheid eerder vergroot dan verkleint.

Naar aanleiding van de doorrekening van het verkiezingsprogramma door het Centraal Planbureau (CPB) verscheen de brochure *GroenLinks en het CPB*, waarin ook kritiek op de werkwijze van het CPB geformuleerd werd.

Het Scholings- en Vormingsinstituut publiceerde in samenwerking met het partijbestuur *Tips voor afdelingsbesturen*.

Partij van de Arbeid (PvdA)

De sociaal-democraten zullen met gemengde gevoelens op 1994 terug zien. De PvdA leed bij alle verkiezingen verlies en verloor bovendien vele leden; desondanks werd zij de grootste partij van het land, keerde terug in de regering en leverde bovendien de nieuwe minister-president.

minister Dales

Op 10 januari overleed onverwacht C.I. Dales, sinds 1989 minister van Binnenlandse Zaken. In het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982) was ze staatsecretaris van Sociale Zaken geweest; daarna werd ze in de Tweede Kamer gekozen. In 1987 verruilde ze haar kamerzetel voor het burgemeesterschap van Nijmegen. Daarnaast vervulde zij verschillende maatschappelijke functies, onder meer in de Nederlands Hervormde Kerk. Als minister wekte zij bewondering, maar ook wel eens weerstand door haar kordate en directe manier van optreden.

minister Van Thijn en de IRT-affaire

Dales werd op 18 januari opgevolgd door haar partijgenoot E. van Thijn, sinds 1983 burgemeester van Amsterdam, maar reeds in het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982) minister van Binnenlandse Zaken. Daarvoor was hij lid van de Tweede Kamer (1971-1983). Ten tijde van het kabinet-Den Uyl was hij fractievoorzitter. In april kwam Van Thijn in botsing met zijn collega Hirsch Ballin, toen deze op een CDA-bijeenkomst de vrees had geuit dat 'ouders met een mongooltje als kind zich als het ware zouden moeten excuseren dat ze het niet hebben laten wegmaken' indien het CDA niet meer aan een volgend kabinet zou deelnemen (zie in deze Kroniek ook onder CDA). Van Thijn noemde de uitspraak van de minister van Justitie 'immoreel' en vond het moeilijk met hem door te gaan in een nieuw kabinet.

De slechte verhouding tussen beide ministers maakte het voor hen niet eenvoudiger om de problemen rond het Interregionaal Recherche Team (IRT) in Noord-Holland en Utrecht op te lossen. Het IRT was na een kort en omstreven bestaan opgeheven, waarbij de hoofdcommissarissen van politie in Amsterdam en Utrecht elkaar de schuld voor de mislukking toeschoven (zie in deze Kroniek ook onder 'hoofdmomenten'). Op 25 mei stelde de Tweede Kamer in een motie vast, dat beide ministers ernstig tekort waren geschoten in deze zaak en zich niet meer met het IRT dienden te bemoeien. De reeds demissionaire ministers besloten daarop af te treden.

Van Thijn, die vooral vanwege deze zaak bij de kabinetsformatie gepasseerd werd, zou later zijn ongenoegen over de gang van zaken kenbaar maken in zijn boek *Retour Den Haag: dagboek van een minister*, dat in november verscheen. In oktober werd hij voorgedragen voor de functie van voorzitter van het Algemeen

Nederlands Verbond van Reisondernemingen. Naar aanleiding van de IRT-mislukking besloot de Tweede Kamer overigens in november met een kleine meerderheid om een parlementaire enquête te houden over het politiebeleid. Het PvdA-kamerlid M. van Traa werd op 7 december geïnstalleerd als voorzitter van de enquête-commissie.

gemeenteraadsverkiezingen

In februari onthulde de politie in Amsterdam dat een lid van een Nederlands-Turkse bende heroïne-smokkelaars zich bij de PvdA had aangesloten met de bedoeling om kandidaat gesteld te worden voor de gemeenteraad. De politie had de bende in 1993 opgerold. De persoon in kwestie ontkende alle beschuldigingen. In Rotterdam kwam bij de raadsverkiezingen opnieuw de uitbreiding van het vliegveld Zestienhoven ter sprake. De partij was hierover van boven tot onder verdeeld: niet alleen binnen de afdeling Rotterdam en in de gemeenteraad, maar ook landelijk, zelfs tot in het kabinet, waar minister J.G.M. Alders van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer uitbreiding afwees maar bijna al zijn collega's instemden met CDA-minister Maij-Weggen van Verkeer en Waterstaat, die de uitbreiding verdedigde. Het conflict speelde ook staatssecretaris H.J. Simons van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur parten, die in Den Haag het kabinetsstandpunt ondersteunde maar als lijsttrekker van de PvdA in de gemeente Rotterdam juist uitbreiding moest afwijzen. De Tweede Kamer sprak zich overigens op 8 februari in een motie tegen uitbreiding uit. Op 25 februari trad Simons af als staatssecretaris om zich geheel aan de Rotterdamse politiek te wijden.

Bij de raadsverkiezingen leed de PvdA aanzienlijke verliezen. In totaal viel de partij terug van 2281 naar 1761 zetels. In Rotterdam verloren de sociaal-democraten een derde van hun aanhang. In Utrecht, waar de uit Marokko afkomstige A. Najib de lijst aanvoerde, leverde de PvdA drie van de twaalf zetels in en werd kleiner dan D66 en GroenLinks. In Amsterdam daarentegen boekte de partij winst in plaats van verlies. In de commentaren werd dit toegeschreven aan een bescheidener opstelling van de PvdA in de hoofdstad.

In een reactie op de nederlaag die de PvdA in veel gemeenten leed, pleitten de beide partijvoorzitters F. Rottenberg en R. Vreeman in april in een notitie getiteld *Idee en beweging* voor een betere 'maatschappelijke worteling' van hun partij. Daartoe wilden ze onder meer in een zestigtal steden teams formeren van drie personen die het contact met de burger in de wijken zouden moeten herstellen en plannen zouden opstellen voor werk en leefbaarheid. Bovendien raadden ze de plaatselijke afdelingen aan, te gaan praten met de lokale partijen die in tal van gemeenten kiezers van de PvdA hadden gewonnen. In enkele gevallen werden deze lokale partijen zelfs geleid door sociaal-democraten; bijvoorbeeld Leefbaar Hilversum, waarvan de lijst werd aangevoerd door VARA-medewerker J.G. Nagel, die tussen 1977 en 1983 de PvdA in de Eerste Kamer vertegenwoordigde.

had maar vanwege zijn lijsttrekkerschap bij de gemeenteraadsverkiezingen voor de partij moest bedanken.

De vernieuwing van de PvdA-fracties leidde in enkele gemeenten tot spanningen. In Vlaardingen ontstond na de raadsverkiezingen in maart een scheuring in de fractie, toen de ledenvergadering het vertrouwen opzegde in twee zojuist met voorkeurstemmen gekozen raadsleden. Na een mislukte bemiddelingspoging besloot de afdeling op 26 oktober de twee te royeren.

In Schiedam brak eveneens na de verkiezingen een conflict uit tussen raadsleden en leden van het afdelingsbestuur. Vier leden van de fractie, waaronder de voorzitter, namen ontslag uit protest tegen de bemoeienis van het afdelingsbestuur met het beleid van de fractie. Onder druk van het partijbestuur trad op 19 september het afdelingsbestuur af; het partijbestuur wilde - als experiment - een projectgroep instellen om de bestuurstaken tijdelijk te vervullen. De afdeling ging op 5 oktober hiermee akkoord.

Tweede-Kamerverkiezingen

In tegenstelling tot veel andere partijen had de PvdA al in 1994 de voorbereidingen voor de Tweede-Kamerverkiezingen afgerond, toen in december het partijcongres het verkiezingsprogramma en de kandidatenlijst vaststelde. Op 26 maart startte de PvdA haar campagne voor de kamerverkiezingen in Zutphen. Met de leuze 'Kies Kok' zette de partij een persoonlijk accent op haar campagne en hoopte zij te profiteren van het positieve beeld - degelijk, betrouwbaar - dat veel kiezers van de minister van Financiën koesterden. Over het algemeen ging de partij zonder al te veel hoop over een goede afloop, maar wel met de rijen gesloten de verkiezingen in. Enigszins verdeeld was zij over het asielbeleid van staatssecretaris A. Kosto van Justitie, dat kritiek kreeg van onder meer minister J.P. Pronk van Ontwikkelingssamenwerking en het Tweede-Kamerlid Van Traa. Na de vele slechte peilingen viel het verlies van twaalf zetels op 3 mei de PvdA nog mee; toch was het het grootste verlies dat de sociaal-democraten ooit geleden hadden. Met 37 zetels bereikten ze een dieptepunt dat alleen in 1967 geëvenaard was. Tegelijkertijd werd de partij dank zij het nog grotere verlies van het CDA de grootste partij van het land. Lijsttrekker Kok sprak dan ook van een 'uitslag met twee gezichten'.

Op 3 september koos de sterk vernieuwde Tweede-Kamerfractie een nieuw bestuur. De voormalige vice-voorzitter van het FNV K. Adelmund volgde F. Leijnse op als vice-voorzitter. Oud-staatssecretaris J. Wallage nam als voorzitter de plaats in van M.A.M. Wöltgens. Deze was op 8 juli benoemd tot burgemeester van Kerkrade.

kabinetsformatie

PvdA-leden speelden een belangrijke rol in de formatie. H.D. Tjeenk Willink, voorzitter van de Eerste Kamer, werd op 7 mei tot informateur benoemd (zie in deze Kroniek ook onder 'hoofdmomenten'). Na de eerste mislukking van een paarse coalitie - waarbij K.G. de Vries, oud-Tweede-Kamerlid voor de PvdA en hoofddirecteur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten als informateur betrokken was - trad Tjeenk Willink in juli opnieuw als informateur op. Op 6 juli benoemde de koningin partijleider Kok tot informateur. Deze schreef eerst een concept-regeerakkoord, alvorens daar mogelijke coalitiepartners bij te zoeken. Zijn concept-program, dat op 12 augustus gepresenteerd werd, stelde de eigen verantwoordelijkheid van de burger centraal. Het bevatte verregaande voorstellen voor bezuinigingen op studiefinanciering, eigen risico bij ziekenfondsen, versoepeling van de Winkelsluitingswet en invoering van een referendum. De Tweede-Kamerfractie onderschreef het concept-regeerprogramma op 13 augustus. Alleen partijvoorzitter Vreeman - sinds 3 mei ook Tweede-Kamerlid - maakte een voorbehoud ten aanzien van de privatisering van de sociale zekerheid. Eerder had minister Pronk kritiek geuit op het besloten karakter van de formatie en op mogelijke bezuinigingen op ontwikkelingssamenwerking. In discussiebijeenkomsten met de achterban werd vooral kritiek gehoord op de bezuinigingen in hoger onderwijs en studiefinanciering. Partijvoorzitter Rottenberg benadrukte echter dat er ruimte bleef voor nieuwe afwegingen. Op 20 augustus kwam het congres van de PvdA in Utrecht bijeen om de kabinetsformatie te bespreken. Ondanks enige twijfels over de bezuinigingsplannen in het regeerakkoord, juichten de meeste afgevaardigden deelname aan het kabinet toe. Het congres riep wel in een motie de Tweede-Kamerfractie op, 'minimaal vast te houden aan het streefgetal voor zuivere ontwikkelingshulp' dat in het regeerakkoord was overeengekomen. Alleen de Jonge Socialisten, de jongerenorganisatie van de PvdA, tekenden verzet aan. Zij vatten in augustus hun kritiek op regeringsdeelname van de PvdA samen in de brochure *Kies Kok, kies pijn*. Hun oud-voorzitter S. Dijkzma had al in juli kritiek geleverd op de voorgestelde bezuinigingen op studiebeurzen, maar stemde uiteindelijk in met het regeerakkoord.

Binnen de PvdA leefden wel twijfels over de duurzaamheid van samenwerking met liberalen in plaats van christen-democraten in één kabinet, onder meer vanwege uiteenlopende opvattingen over de verzorgingsstaat en de sociale zekerheid. Een goede verstandhouding met het CDA leek dan ook wenselijk, mocht de samenwerking met de VVD mislukken. Partijvoorzitter Rottenberg stelde in oktober aan de werkgroep van kerkelijke PvdA-leden, het 'Treffpunt voor socialisme en levensovertuiging', voor om contact te leggen met het CDA. In december herhaalde hij zijn voorstel in een radio-gesprek. Het CDA reageerde afwachtend.

Europese verkiezingen

De uitslag van de Europese verkiezingen viel mee voor de PvdA. De partij zond evenveel leden naar Straatsburg als in 1989. Het waren echter voor een groot deel wel andere leden. Minister d'Ancona van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken P. Dankert verlieten op 15 juli het kabinet om terug te keren naar het Europees Parlement; F. Castricum verliet er de Tweede Kamer voor. J.M. Wiersma, secretaris buitenland van het partijbestuur, leidde de campagne voor de verkiezingen en verwierf eveneens een zetel in het Europees Parlement.

voorbereiding Eerste-Kamerverkiezingen

Op 10 december presenteerde partijvoorzitter Rottenberg de ontwerp-kandidatenlijst voor de in 1995 te kiezen Eerste Kamer. Voor het eerst was deze lijst niet door de gewesten opgesteld, maar door een landelijke kandidatencommissie onder leiding van de burgemeester van Amsterdam S. Patijn (die in deze laatste functie Van Thijn was opgevolgd). Fractievoorzitter G.J.J. Schinck had zich niet herkiesbaar gesteld; de voorzitter van de Eerste Kamer, H.D. Tjeenk Willink, zou de nieuwe lijst aanvoeren. Twaalf andere senatoren werden evenmin herkiesbaar gesteld - deels op eigen verzoek, deels omdat de commissie een ander profiel aan de senaatsfractie wilde geven. Onder de nieuwe kandidaten waren bekende politici als de voormalige Tweede-Kamerfractievoorzitter Wöltgens, de oudstaatssecretarissen M.J. Cohen en E. ter Veld en de vroegere CDA-dissident J.N. Scholten. Het partijcongres moest de lijst in 1995 nog goedkeuren.

verwante instellingen en publikaties

Op 19 februari organiseerde de PvdA-delegatie in het Europees Parlement een conferentie over 'duurzaam werk' in Amersfoort, waarop onder anderen minister Alders het woord voerde.

De Evert Vermeer Stichting (EVS), die zich bezig houdt met ontwikkelings-samenwerking, organiseerde haar jaarlijkse conferentie op 26 maart in Amersfoort onder de titel: 'Samen of niets; kiezen voor een duurzame samenleving'. De ministers Alders, Kok en Pronk voerden het woord. Op 9 april belegde de EVS een debat-bijeenkomst in Rotterdam over 'De PvdA... in een grenzeloze wereld'.

Op 8 april vond in Amsterdam een conferentie plaats over 'gerechtigheid en sociale zekerheid', op initiatief van het 'Trefpunt voor socialisme en levens-overtuiging'. De bijeenkomst werd geleid door de Leidse hoogleraar Nederlandse politiek en parlementaire geschiedenis en Eerste-Kamerlid J.Th.J. van den Berg.

Op 26 augustus herdacht de PvdA in Zwolle het feit dat een eeuw geleden haar moederpartij, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) aldaar werd opgericht. In mei was reeds de bundel *Honderd jaar sociaal-democratie in*

Nederland 1894-1994 gepresenteerd. Daarbij verklaarde het pas gekozen Tweede-Kamerlid M.M. van Zuylén, honderd jaar sociaal-democratie wel genoeg te vinden; zij zou de PvdA op willen zien gaan in een progressieve volkspartij met D66 en GroenLinks. Zij onderschreef daarmee het slotwoord van P. Kalma, directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS) - het wetenschappelijk bureau van de PvdA - in de gepresenteerde bundel. Andere sprekers bij de presentatie wezen deze weg echter af.

Op 22 mei belegde de WBS in Amersfoort een conferentie over de 'sociaal-liberale verzorgingsstaat', naar aanleiding van een studie van P. de Beer, *Het verdiende inkomen*. Onder meer hielden hierbij K. Groenveld, directeur van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, en J. de Beus, hoogleraar politieke filosofie en auteur van het verkiezingsprogramma van de PvdA, een inleiding. Op 8 en 9 december vond in het kader van een WBS-project in Rotterdam een conferentie plaats over 'de toekomst van de stad'. Naar aanleiding van de zomerschool van 1993 verscheen - in samenwerking met het Opleidingsinstituut PvdA en de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrokers - de bundel *Terugtocht en vooruitgang. Discussie en perspectieven in de milieupolitiek* onder redactie van P. van Driel.

In samenwerking met het Centrum voor Lokaal Bestuur publiceerde de WBS *Lokale beleidsvrijheid en financiële armslag*, een rapport opgesteld door een commissie onder leiding van A. van der Zwan, waarin meer autonomie voor gemeenten op financieel gebied bepleit werd. Het Centrum gaf eveneens in samenwerking met de WBS een studie van P. Depla en J. Monasch uit, *In de buurt van politiek*. Hierin werd de bestuurlijke en politieke vernieuwing op lokaal niveau onder de loep genomen. Bovendien verscheen *Gemeenterecht in nieuwe jas* onder auspiciën van het Centrum.

Op 17 juni organiseerden de Rooie Vrouwen, de vrouwenorganisatie van de PvdA, in Baarn een symposium over 'Making the move: mobiliteit van vrouwen, een integrale organisatie-aanpak'. In de herfst begonnen zij zich opnieuw zorgen te maken over hun voortbestaan naar aanleiding van bezuinigingen op de begroting voor 1995.

In de reeks 'PvdA-verkenningen' verscheen onder meer het rapport *Moderne gezinnen of het afscheid van de standaardlevensloop*, van de hand van P. Cuypers. Een werkgroep onder leiding van het Tweede-Kamerlid E. Kalsbeek-Jasperse had de bouwstenen hiervoor aangeleverd. De overheid zou volgens de werkgroep meer rekening dienen te houden met de verscheidenheid van leef- en gezinsvormen in de huidige samenleving.

De PvdA-delegatie in het Europees Parlement publiceerde in maart de studie *Aanzetten tot een vernieuwd Europees landbouwbeleid*, samengesteld door een werkgroep onder leiding van E. Woltjer.

De Jonge Socialisten hielden hun congres in Amsterdam van 20 tot 22 mei. Op deze bijeenkomst maakte de pas in de Tweede Kamer gekozen Dijkzma als voorzitter plaats voor Tj. van Dekken. Op 26 en 27 november kwamen de Jonge

Socialisten in Groningen opnieuw bij elkaar.
personalia

Op 30 januari overleed J. Schaefer. Van beroep banketbakker, werd hij in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) staatssecretaris voor Volkshuisvesting; van 1978 tot 1986 was hij wethouder in Amsterdam. In de jaren 1971-1973, 1977-1978 en 1986-1990 was hij lid van de Tweede Kamer en van 1990 tot 1991 voorzitter van de door minister Dales ingestelde Projectgroep Sociale Vernieuwing. De laatste jaren speelde hij bovendien een rol als criticus van de partij. Hij was initiatiefnemer van de beweging 'Democratisch Offensief', die echter nooit goed van de grond kwam.

Op 7 februari overleed M. Vrolijk, minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kabinet-Cals (1965-1966) en lid van de Tweede Kamer van 1956 tot 1963 en van 1967 tot 1972; van 1972 tot 1984 was hij Commissaris der Koningin in Zuid-Holland.

Op 1 april nam K. Wierenga afscheid als burgemeester van Enschede. Van 1967 tot 1977 was hij lid van de Tweede Kamer. In 1994 zat hij de commissie voor die de mislukking van het Interregionaal Recherche Team (IRT) onderzocht.

Op 31 maart werd burgemeester H.W. Riem van Brunssum aangehouden; in maart 1995 zou hij terecht staan. Sinds april 1993 stond hij op non-actief, onder verdenking van corruptie. Op 11 augustus kreeg hij oneervol ontslag als burgemeester; tegen deze beslissing van de minister van Binnenlandse Zaken tekende hij echter beroep aan.

S. Patijn, sinds 1984 Commissaris der Koningin in Zuid-Holland en daarvoor lid van de Tweede Kamer (van 1973 tot 1984), werd op 22 april benoemd tot burgemeester van Amsterdam als opvolger van E. van Thijn.

Minister J.G.M. Alders van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu aanvaardde in mei de functie van directeur van de Europese vestiging van de UNEP (United Nations Environment Programme), de organisatie voor milieu en ontwikkeling van de Verenigde Naties.

Op 9 juni overleed de econoom J. Tinbergen. Zijn ideeën over inkomensverdeling, planning en ontwikkelingssamenwerking hadden vrij veel weerklank gevonden binnen de PvdA, onder andere bij minister Pronk, die in Rotterdam bij Tinbergen gestudeerd had.

Het nieuwe Tweede-Kamerlid E.C. Rozenblad kwam in juni in opspraak, toen bleek dat hij bij zijn kandidaatstelling ten onrechte had vermeld het kandidaats-examen rechten te hebben gehaald en directielid van de Anton de Kom Universiteit in Paramaribo te zijn geweest. Bovendien kwam hij pas op de dag van zijn beëdiging als kamerlid in het bezit van de Nederlandse nationaliteit. Op 14 juni besloot hij derhalve, zijn kamerlidmaatschap op te geven. Zijn zetel in de Tweede Kamer werd ingenomen door M.M. van der Burg, voorzitter van de Rooie Vrouwen.

Op 16 december werd bekend dat A.L. ter Beek, minister van Defensie in het

derde kabinet-Lubbers, op 1 januari 1995 Commissaris der Koningin in Drenthe zou worden. De vertrouwenscommissie van de Provinciale Staten, die unaniem een andere kandidaat had voorgesteld, reageerde verontwaardigd op de benoeming. Ter Beek volgde zijn partijgenote M. de Boer op, die in augustus minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu was geworden.

Politieke Unie 55+ (PU55+)

Evenals het AOV wist deze ouderenpartij in 1994 door te dringen tot de Tweede Kamer. Enkele successen bij de raadsverkiezingen gingen aan deze landelijke doorbraak vooraf.

voorgeschiedenis

De Politieke Unie 55+ werd op 24 september 1992 opgericht door D.J. Schakelaar en J.L. Velthuis. Velthuis, een gepensioneerd werktuigbouwkundig ingenieur, werd voorzitter. Schakelaar, die secretaris van de nieuwe partij werd, was lid van de PvdA geweest. De grote partijen verwaarloosden in zijn ogen de belangen van ouderen. Bovendien achtte hij de tijd van de ideologie voorbij en verwachtte hij in het algemeen meer van 'horizontale' partijvorming, op basis van leeftijdsgroepen. Hij zocht contact met de Partij voor Ouderen (PPO) en met Bejaarden Centraal (BC), de twee ouderenpartijen die in 1989 tevergeefs hadden getracht een zetel in de Tweede Kamer te veroveren; uit deze contacten groeide de kern van de nieuwe partij.

verkiezingen

In 1993 werd een concept-verkiezingsprogramma geschreven, waarin naast ouderenbeleid ook volksgezondheid, veiligheid en vreemdelingenbeleid veel aandacht kregen. De algemene ledenvergadering stelde dit in januari 1994 vast. Na de succesvolle deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in Hengelo en Waddinxveen (drie respectievelijk twee zetels), besloot men ook aan de Tweede Kamerverkiezingen deel te nemen - eveneens met succes. Lijsttrekker H. Leerkes, in 1989 tweede op de kandidatenlijst van de PPO, nam zitting in de Tweede Kamer. Overleg met het AOV had niet tot vorming van een gezamenlijke lijst geleid, wel tot een lijstverbinding.

algemene ledenvergadering

Eind juni hield de Unie haar algemene ledenvergadering in Amersfoort. Een deel van het hoofdbestuur trad af. Tot voorzitter werd gekozen J. Goeman; Schakelaar bleef secretaris.

samenwerking met AOV?

Ook na de verkiezingen bleven de verhoudingen tussen de twee ouderenpartijen enigszins gespannen, al werkte Leerkes in de Tweede Kamer vrij nauw samen met de fractie van het AOV. In november kwam ook buiten het parlement de toenadering tussen beide partijen op gang. Bij de Statenverkiezingen van 1995 wilde men toch samenwerken, door kandidatenlijsten te combineren dan wel een lijstverbinding tussen zelfstandige lijsten tot stand te brengen.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF was 1994 een goed jaar. Bij de gemeenteraadsverkiezingen en die voor de Tweede Kamer boekte de partij duidelijke winst. Was zij vóór de verkiezingen van 3 mei de kleinste protestantse fractie in de Tweede Kamer, daarna mocht zij zich de grootste noemen. Daarnaast schreef de partij - drie maanden eerder dan beoogd - op 21 januari het 10.000ste lid in.

evangelischen en politiek

Op 12 februari organiseerde de RPF een bezinningsdag over het thema 'vreemdelingschap en politiek'. Deze bijeenkomst was in het bijzonder bestemd voor leiders uit evangelische kringen, waar nogal eens een gereserveerde of zelfs afwijzende houding tegenover deelname aan verkiezingen bestaat. In zijn toespraak zei prof. W.J. Ouweneel (Vergadering van Gelovigen - een evangelische groepering, ook bekend onder de naam 'Darbysten') dat een principiële afkeer van de politiek een 'denkfout' was, waaraan hij zich zelf ook schuldig had gemaakt. Andere sprekers tijdens deze dag, die werd voorgezeten door RPF-fractieleider in de Tweede Kamer M. Leerling, waren onder meer ds. W.J.J. Glashouwer uit Katwijk en R. Kuiper, de vierde kandidaat van de RPF voor de Tweede Kamer en directeur van het Centrum voor Reformatorische Wijsbegeerte.

gemeenteraadsverkiezingen

Bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart nam de RPF - al dan niet op één lijst met GPV en/of SGP (zeven hiervan in de vorm van een plaatselijke groepering, waarbij niet de namen van de drie protestantse partijen gebruikt werden) in 180 gemeenten deel (exclusief de verkiezingen voor de deelgemeenteraden in Rotterdam). Vergeleken met 1990 steeg het aantal gemeenten waar de RPF zelfstandig uitkwam van 34 naar 45. Ook het aantal GPV-RPF-lijsten vertoonde duidelijke groei. De andere twee combinatie-mogelijkheden (met GPV en SGP en met alleen SGP) bleven in aantal ongeveer gelijk (*Nieuw Nederland*, januari

1994). Hier speelde mee dat in een aantal gemeenten de samenwerking werd verbroken omdat de staatkundig-gereformeerden geen vrouw op een gemeenschappelijke lijst wilden accepteren.

De RPF veroverde 62 raadszetels meer dan in 1990 (van 110 naar 172). In deze cijfers zijn ook de zetels opgenomen die de RPF in combinatie met andere protestants-christelijke partijen behaalde (in tegenstelling tot tabel 1 in deze Kroniek, waar deze apart staan vermeld). Van deze zetelwinst werd meer dan de helft behaald op zelfstandige lijsten van de RPF. Van de gemeenschappelijke lijsten bracht de samenwerking met alleen GPV voor de RPF de meeste zetelwinst, al kon die van de samenwerking tussen alle drie de protestantse partijen ook niet verwaarloosd worden. Bij de combinatie RPF en SGP was er sprake van stabilisatie van het zeteltal (*Nieuw Nederland*, maart 1994).

Bij de collegevorming was de RPF tamelijk succesvol. Het aantal wethouders steeg van zes naar twaalf.

Tweede-Kamerverkiezingen

De start van de verkiezingscampagne van de RPF voor de Tweede-Kamerverkiezingen vond op 26 maart plaats. Lijsttrekker L.C. van Dijke keerde zich in zijn toespraak met name tegen de individualisering. In de campagne toonde Van Dijke zich minder zorgelijk over een eventueel verdwijnen van het CDA uit de regering dan de lijsttrekkers van GPV en SGP. Voor hem was de afgelopen jaren te duidelijk gebleken dat de christelijke normen en waarden bij het CDA helemaal niet zo heilig waren.

De verkiezingsuitslag was voor de RPF zeer bevredigend, al was er een enige teleurstelling dat niet meer van de ineenstorting van het CDA geprofiteerd kon worden. De partij ging van een naar drie zetels. De derde zetel verkreeg de RPF dank zij de lijstcombinatie met GPV en SGP. Naast Van Dijke namen A. Rouvoet, de voormalige directeur van het wetenschappelijk instituut van de RPF, en D.J. Stellingwerf, gewezen wethouder in Ede, in de Tweede Kamer zitting. Ondanks het gunstige resultaat besloot de RPF tot een evaluatie van de verkiezingscampagne, die door oud-fractievoorzitter in de Tweede Kamer M. Leerling werd uitgevoerd.

afscheid Leerling

Na de verkiezingen van 3 mei keerde fractievoorzitter Leerling niet meer in de Tweede Kamer terug. De Federatieraad stond op 4 juni bij zijn vertek stil. Als cadeau werd een liber amicorum aangeboden, met als titel *Om u te dienen: Meindert Leerling in de Tweede Kamer 1981-1994 met een 'helder getuigenis en een goed program'*. Twintig auteurs - zowel RPF-ers als buitenstaanders - schetsten hierin een beeld van de politicus Leerling. GPV-fractievoorzitter Schutte zei tegenover *Nieuw Nederland* (juni/juli 1994) zijn RPF-collega altijd te

hebben bewonderd om zijn duidelijke getuigenis aangaande Gods recht op mens en samenleving, maar vroeg zich daarbij tevens af of dit getuigenis in het debat soms niet te vroeg kwam, waardoor het luisteren naar de argumenten van de ander te snel werd afgesneden.

samenwerking GPV, RPF en SGP in de Tweede Kamer

Direct na de Tweede-Kamerverkiezingen maakten de fractievoorzitters van GPV, RPF en SGP een aantal afspraken die meer structuur zouden geven aan de bestaande samenwerking. Het initiatief daartoe was van de RPF uitgegaan. Besloten werd dat elke vergadering en elk overleg van enige importantie in principe door minimaal één lid uit de drie fracties zou worden bijgewoond. Doublures zouden zo veel mogelijk worden voorkomen en de fracties die niet aanwezig waren, zouden op de hoogte gebracht worden. Iedere fractie behield wel haar eigen verantwoordelijkheid en rechten.

In september besloten de drie fracties dat ze bij enkele begrotingsbehandelingen met een gezamenlijke woordvoerder zouden optreden. Dat gebeurde bij de begrotingen van Algemene Zaken, Defensie en de begroting voor de Nederlandse Antillen. Ook bij de behandeling van enkele wetsontwerpen trad één woordvoerder namens de drie op (zie over de betrekkingen tussen RPF en GPV in deze Kroniek onder GPV).

Europese verkiezingen

Aan het einde van 1993 was de gemeenschappelijke lijst van SGP, GPV en RPF bij de verkiezingen voor het Europees Parlement onzeker geworden, omdat de SGP een vrouwelijke RPF-kandidaat niet kon aanvaarden (zie ook *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 63-64). De persoon in kwestie, G. Visser-Van Lente, zou op de 21e plaats van de kandidatenlijst komen te staan. Na de jaarwisseling escaleerde deze kwestie. Op 15 januari besloot weliswaar het hoofdbestuur van de SGP met de kleinst mogelijke meerderheid voor uitsluitend deze gelegenheid een vrouw op de lijst te accepteren, maar dit besluit werd teruggedraaid toen dezelfde dag de Raad van Advies van de partij met vrij grote meerderheid het hoofdbestuur adviseerde niet akkoord te gaan.

Dit leidde op 21 januari tot een breuk tussen SGP en RPF. De RPF wilde niet wijken voor het 'neen' van de SGP, zeker niet toen de SGP-delegatie de verwachting uitsprak dat voor de SGP een vrouw op een verkiesbare plaats op een gezamenlijke lijst in de toekomst in ieder geval niet aanvaardbaar zou zijn. Als reactie op de breuk schreef een aantal bekende personen uit verschillende stromingen binnen de gereformeerde gezindte een open brief, waarin nadrukkelijk werd opgeroepen toch tot één Eurolijst te komen (*Reformatisch Dagblad*, 25 januari 1994). Ook de partijen zelf bleven naar oplossingen zoeken, waarbij het GPV als intermediair optrad. Hierbij zei het dagelijks bestuur van de

SGP toe om bij het hoofdbestuur en de Raad van Advies nog eens aan te dringen om alsnog akkoord te gaan. Wanneer de SGP de akkoordverklaring zonder voorwaarden afgaf, zou het GPV aan de RPF verzoeken om de kandidatuur van Visser-Van Lente nog eens te heroverwegen.

Voordat het (ooit) zover kwam, doorbrak Visser-Van Lente zelf de impasse. De RPF-kandidate trok zich uit eigen beweging terug. Zij schreef daarbij een kritische open brief aan het hoofdbestuur van de SGP (*Nieuw Nederland*, februari 1994). Na deze stap kwam er snel overeenstemming over de gemeenschappelijke lijst. De SGP zei daarbij toe - ook met het oog op de Provinciale Statenverkiezingen 1995 - vóór 1 juli duidelijkheid te geven omtrent haar principiële standpunt ten aanzien van de vrouw op gemeenschappelijke lijsten bij verkiezingen in het algemeen. SGP-voorzitter ds. D.J. Buddingh erkende dat het niet erg consequent en geloofwaardig was wanneer bij raads- en Statenverkiezingen vrouwen wél op een gemeenschappelijke lijst aanvaard (zouden) worden en bij de Europese verkiezingen niet.

Ter rechtvaardiging van haar standpunt beriep de RPF zich op het feit, dat in de in juni 1993 opgestelde concept-samenwerkingsovereenkomst de bepaling uit vorige samenwerkingsovereenkomsten was gehandhaafd, dat iedere partij verantwoordelijk is voor de eigen kandidaten. De SGP wees op een stilzwijgende afspraak uit 1986 die inhield dat de SGP nooit zou eisen dat er geen vrouw op de lijst kwam, maar dat GPV en RPF zoveel mogelijk zouden proberen dit te voorkomen. Er was bij de SGP ook een misverstand omtrent datgene wat bij het voorzittersoverleg in juni 1993 afgesproken was. De later afgetreden SGP-voorzitter ds. W.Chr. Hovius gaf toen min of meer groen licht voor een vrouw op een onverkiesbare plaats, waarna RPF-voorzitter A. van den Berg zei dat hij niet verwachtte dat de RPF een vrouw zou kandideren. In de notulen van de hoofdbestuursvergadering van de SGP waar over het juni-overleg werd gesproken, kwam echter te staan dat de RPF toen beloofd had geen vrouw op de lijst te plaatsen.

De verkiezingen voor het Europees Parlement verliepen voor de drie protestantse partijen succesvol (zie in deze Kroniek onder GPV). Voor de RPF was het wel slikken dat de door de gemeenschappelijke lijst van SGP, RPF en GPV behaalde twee zetels bezet werden door een SGP- en een GPV-kandidaat, terwijl na de kamerverkiezingen de RPF inmiddels van de kleinste de grootste van de drie was geworden.

toelatingsbeleid

Begin september stelde het Federatiebestuur van de RPF vast dat deze partij - vergeleken met het GPV toch ruim toegankelijk - nu ook weer niet iedere orthodoxe christen in de gelederen kon opnemen. Zo werd voor Mormonen het lidmaatschap niet mogelijk geacht, omdat zij naast de Bijbel ook aan het *Boek van Mormon* gezag toekennen. Bovendien werd het lidmaatschap van rooms-ka-

tholieken niet verenigbaar gevonden met de grondslag van de RPF. Met name het gezag van de paus werd als een storende factor beschouwd. De uitspraak over de mogelijkheid voor rooms-katholieken om lid van de RPF te worden kwam overigens naar aanleiding van een vraag hierover van de groepering Bundeling voor Christelijke Politiek (zie in deze Kroniek onder CDA).

Federatieraad

Op de Federatieraadsvergadering van 12 november werd een voorstel tot statutenwijziging aangenomen, waardoor bij de afvaardiging naar de Federatieraad in de toekomst meer rekening zou worden gehouden met de grootte van de kiesvereniging. In zijn toespraak zei fractieleider Van Dijke onder meer over het voorgenomen beleid van het kabinet-Kok dat elk fundament ontbrak. Het was naar zijn mening pragmatisme van het zuiverste water.

verwante instellingen en publikaties

De Marnix van St. Aldegonde Stichting, het wetenschappelijk bureau van de RPF, raakte door de verkiezing van Rouvoet tot Tweede-Kamerlid haar directeur kwijt. Tot zijn opvolger werd Kuiper benoemd. Het jaarlijks congres van het wetenschappelijk bureau werd op 26 november gehouden en had als thema 'Vreemdelingen voor elkaar: problemen van de multi-culturele samenleving'. Er waren inleidingen van Rouvoet, H.J. Takken (medewerker van de Stichting Evangelie en Moslims), en G.H. Abma (hervormd-gereformeerd predikant in Gouda).

De Marnix van St. Aldegonde Stichting bracht in 1994 vier publikaties uit. *Vreemdelingschap en politiek: christenen en politieke verantwoordelijkheid* van J.J. Frinsel e.a. bevatte een aantal bijdragen over het thema dat ook op de hierboven vermelde bezinningsdag over evangelischen en politiek was behandeld. *Zin in werk: een christelijke politieke visie op arbeid* was geschreven door R.A. Jongeneel. De studie droeg vanuit een reformatorisch-politieke gezichtshoek onder meer oplossingen aan voor maatschappelijke vraagstukken als arbeidsvoorwaarden, medezeggenschap en werkgelegenheid. De brochure *Problemen van de pluriforme samenleving* van de hand van J. Hoek e.a. bundelde de teksten van de inleidingen die waren gehouden op het congres van het wetenschappelijk bureau van de RPF van 6 november 1993. Ten slotte verscheen nog *Overheid en publiek belang: jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman, Christelijk Historische Unie en reformatorische politiek*, door A.Th. van Deursen en anderen.

De stichting Kader en Vorming van de RPF organiseerde in augustus een cursusweek voor enkele leden van het Hongaars Democratisch Forum (MDF) en van de Hongaarse Christen-Democratische Partij voor Roemenië (RMKDP) over het thema 'christelijk onderwijs als basis voor de democratie'. Verder gaf het

vormingsinstituut het boek *Geloof en politiek: uitgangspunten en discussies* uit, geschreven door A. Kadijk.

Op 10 september vierden de RPF-jongeren hun tienjarig bestaan. Ter gelegenheid daarvan werd een boekje gepresenteerd met als titel *Aktief en alert: 10 jaar RPF-jongeren*, dat was samengesteld door E.J. van Baardewijk, oud-secretaris van de RPF-jongeren. Op 15 oktober nam het Federatiebestuur van de RPF een aantal voor de RPF-jongeren positieve besluiten. Zo werd onder meer besloten een RPF-jongere voor deelname in de POG (Politieke Overleg Groep) uit te nodigen. Van dit overleg van de top van de RPF maakten onder meer de partijvoorzitter, de Eerste- en Tweede-Kamerfractie en de directeur van de Marnix van St. Aldegonde Stichting deel uit. Verder viel onder andere het besluit om de benoeming van bestuursleden van de RPF-jongeren niet meer via het Federatiebestuur te laten verlopen.

De Vereniging van RPF-bestuurders hield op 12 maart haar voorjaarsvergadering. Voorzitter J.P.M. Rietkerk, burgemeester van Genemuiden, trad af en werd opgevolgd door H. Visser, burgemeester van Arnemuiden en oud-voorzitter van de RPF. Rietkerk zei dat de RPF het initiatief zou nemen tot een gezamenlijke vergadering van raadsleden van de drie protestantse partijen die op samenwerkingslijsten gekozen waren. Bovendien deed hij de suggestie om in plaatsen waar de RPF met GPV en/of SGP op één lijst zou uitkomen, in het vervolg de naam 'christelijke alliantie' te gebruiken.

Socialistische Partij (SP)

Het jaar 1994 was voor de SP het jaar van de parlementaire doorbraak. Na vijf keer tevergeefs een gooi naar een kamerzetel te hebben gedaan, maakte de gewezen maoïstische partij bij de verkiezingen in mei haar entree in de Tweede Kamer (zie ook de bijdrage over de SP van P. van der Steen in dit Jaarboek). Twee vertegenwoordigers namen zitting: partijvoorzitter J.G.C.A. Marijnissen en R.J.L. Poppe, van beroep milieu-activist.

gemeenteraadsverkiezingen

Bij de gemeenteraadsverkiezingen was de SP zeer succesvol. Haar zeteltal steeg van 70 naar 126 zetels. Omgerekend zouden de ruim 150.000 stemmen goed zijn voor drie kamerzetels. Op een enkele plaats na ging de SP overal waar zij aan de verkiezingen deelnam er flink op vooruit, vooral in haar Brabantse bolwerken. In Oss en Vlaardingen werd de SP met negen respectievelijk zeven zetels de grootste partij. De partij trad nergens toe tot het college van burgemeester en wethouders. De partijraad van 6 maart constateerde dat de SP haar gestelde doelen ruimschoots had behaald. De klinkende overwinning werd op 13 maart in het Drunense pretpark Land van Ooit gevierd. Ongeveer drieduizend mensen bezochten deze SP-manifestatie.

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 11 januari presenteerde de SP haar verkiezingsprogramma. Hierin nam de partij stelling tegen het 'neo-liberale' regeringsbeleid, dat zou neerkomen op terugdringing van de rol van de overheid, het opgeven van de gedachte van de maakbaarheid van de samenleving, een drastische inkrimping van het sociale stelsel en een grote invloed voor het marktmechanisme. Tegenover dit 'afbraakbeleid' plaatste zij socialisering van de produktiemiddelen, een 'sterke, doortastende' overheid, en planning op hoofdlijnen. In het programma werd verder gepleit voor gratis gezondheidszorg en onderwijs, het ongedaan maken van de huurverhogingen van de afgelopen vier jaar, en een sterke vermindering van de inkomensverschillen. In de paragraaf over migranten werd gezegd dat integratie het beste was, 'dat wil zeggen: Nederlands leren, kennis nemen van de hier gangbare zeden en gewoonten, regels en wetten, en accepteren dat een zekere aanpassing onvermijdelijk is'.

Onder het motto 'Stem tegen. Stem SP' concentreerde de SP zich in haar verkiezingscampagne op de proteststemmers. De partij wilde een alternatief vormen voor de gevestigde partijen en voorkomen dat ontevreden kiezers op de CD zouden stemmen. Symbool van de 'tegenopstelling' was een rode tomaat, die in de verkiezingscampagne de partijaffiches domineerde.

Na de verkiezingen kwam de SP met twee zetels in de Kamer. De fractie bestond zoals vermeld uit partijvoorzitter Marijnissen, jarenlang fractievoorzitter van de SP in de gemeenteraad van Oss, en Poppe, de bekende milieu-activist van de partij. Hun inkomen als kamerlid zeiden zij in de partijkas te storten, waarna zij vervolgens van de partij een 'modaal' salaris zouden ontvangen. Van de fractietoelage werd een gratis telefoonnummer geopend om burgers in de gelegenheid te stellen hun mening kenbaar te maken. Op 6 september ging deze 'SP-Alarmlijn in de Tweede Kamer' van start.

Europese verkiezingen

Met als lijsttrekker T. Kox - partijsecretaris en leider van de campagne voor de raads-, kamer- en Europese verkiezingen - nam de SP op 9 juli deel aan de verkiezingen voor het Europees Parlement. De Socialisten behaalden 1,3% van de stemmen, evenveel als bij de kamerverkiezingen maar te weinig voor een zetel.

partijcongres

Aan het einde van het jaar startte de SP de voorbereidingen voor het zesde partijcongres, dat in 1995 zou worden gehouden. Op 17 december werd in Rotterdam een partijconferentie belegd, waarop Zuidhollandse afdelingsbe-

stuurders in werkgroepen spraken over 'de mogelijkheden van de parlementaire en buitenparlementaire strijd en welke organisatorische veranderingen eventueel nodig zijn' (*de Tribune*, 16 december 1994). In januari en februari 1995 zouden nog een viertal van dergelijke conferenties volgen. Vervolgens diende vóór het congres de balans te worden opgemaakt van de opinies die onder het partijkader leefden.

publikaties

In maart verscheen de brochure *Tweedeling en de gevolgen voor de gezondheid*. Hierin werd een 'groot gezondheidsgat' geconstateerd tussen mensen met een verschillende sociaal-economische status. Het rapport eindigde met een 'gezondheidsmanifest', waarin maatregelen ter verkleining van de gezondheidsverschillen werd voorgesteld. Op 25 maart organiseerde de SP een congres over deze problematiek.

Op 18 mei werd het zwartboek *De tuinbouwmaffia onder de loep* gepubliceerd. Hierin werden vermeende misstanden in de arbeidsomstandigheden in de Noord-limburchse tuinbouw aan de kaak gesteld.

In augustus kwam het wetenschappelijk bureau van de SP met een 'inspraak-reactie' bij de plannen van de aanleg van een Hoge Snelheidslijn (HSL). Onder de titel *Flitstrein? Over bestaand spoor!* somden de auteurs A. Kortland en W. Senden alle bezwaren van de SP op en gaven zij alternatieven aan.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP verliep 1994 niet voorspoedig. De resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen waren al niet echt goed. Ronduit teleurstellend was echter het verlies van een zetel bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Daarnaast werd de partij getroffen door het verlies van het Tweede-Kamerlid C.N. van Dis jr., die op 9 april overleed.

algemene vergadering

De algemene vergadering werd op 26 februari gehouden. B.J. van der Vlies, fractievoorzitter van de SGP in de Tweede Kamer, hield de partijrede met als titel 'Elk moet HEM eren'. In zijn toespraak waarschuwde Van der Vlies voor het gevaar van extreem-rechts en racistische partijen. Ook J.P. Tanis, voorzitter van de LVSGS/SGP-jongerenorganisatie die in 1994 zestig jaar bestond, voerde het woord.

Bij de verkiezingen voor leden van het hoofdbestuur moesten ook drie vacatures worden opgevuld. J. Haeger, A. Waaijenberg en ds. J.H. van Daalen werden de opvolgers van respectievelijk M. Burggraaf, oud-partijsecretaris C.G. Boender en oud-partijvoorzitter ds. W.Chr. Hovius. De laatste twee waren in het najaar van

1993 als hoofdbestuurslid afgetreden in verband met het partijbesluit over het lidmaatschap van vrouwen (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 61). In mei zouden hun opvolgers als voorzitter en secretaris definitief worden aangewezen (zie hier onder 'algemeen secretaris').

Verder nam de algemene vergadering een voorstel van het hoofdbestuur tot wijziging van het Algemeen Reglement aan. Hierdoor werd het aantal afgevaardigden naar een 'hogere' vergadering afhankelijk van het aantal leden van een plaatselijke kiesvereniging. Deze verandering leidde ertoe dat in september de vijf kiesverenigingen in Rijssen samensmolten. Vier jaar daarvóór had zich de omgekeerde beweging voltrokken om Rijssen door meer afgevaardigden bij hogere vergaderingen vertegenwoordigd te doen zijn. Rond deze opsplitsing ontstond toen een conflict tussen de SGP in Rijssen en de Provinciale Vereniging van de SGP.

gemeenteraadsverkiezingen

Bij de gemeenteraadsverkiezingen nam de SGP in 86 gemeenten met een zelfstandige lijst deel. In 1990 waren dat er 87. In 88 gemeenten werd met GPV en/of RPF een gemeenschappelijke lijst gevormd, twee minder dan in 1990 (*De Banier*, 3 februari 1994). Bij deze cijfers is geen rekening gehouden met de deelgemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam.

Evenals in 1990 behaalde de SGP in 1994 in totaal ruim driehonderd raadszetels. Het stemmenpercentage op de zelfstandige lijsten daalde echter met 0,35% licht. Deze teruggang hield mede verband met de problemen in de partij omtrent de positie van de vrouw. Nadat de collegevorming was afgerond, telde de SGP veertig wethouders, in 1990 waren dat er 36.

Tweede-Kamerverkiezingen

Het SGP-hoofdbestuur stelde op 15 januari in overleg met de Raad van Advies de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast. Na Van der Vlies - tijdens de algemene vergadering van 27 februari 1993 reeds tot lijsttrekker gekozen - kwam het zittende Tweede-Kamerlid J.T. van den Berg op de tweede plaats. Als derde kandidaat werd G.R. van Heukelom, oud-voorzitter van de LVSGS/SGP-jongeren en Statenlid in Zeeland, aangewezen. A.P. de Jong, als vierde geplaatst, aanvaardde zijn kandidatuur niet. In zijn plaats kwam A. Noordergraaf. Dat veranderde niets aan de verdeling van de eerste vijf plaatsen over de verschillende kerkgenootschappen. In de volgorde van een tot en met vijf: Hervormd (Gekrookte Riet), Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband), Christelijk Gereformeerd, Hervormd (Gereformeerde Bond).

De verkiezingscampagne startte op 25 maart in Slot Zeist. Tijdens de campagne nam Van der Vlies dezelfde houding jegens het CDA aan als zijn GPV-collega

Schutte. Enerzijds was Van der Vlies beducht voor een paarse coalitie, anderzijds uitte hij kritiek op het CDA vanwege het te geringe principieel-christelijk gehalte van deze partij. Verder pleitte de SGP-lijsttrekker voor een verbod op het publiceren van de uitkomsten van opiniepeilingen tijdens de verkiezingscampagne. In deze campagne ontbrak de gebruikelijke paginagrote advertentie, waarin predikanten van verschillende kerken de lezers opriepen om SGP te stemmen. Volgens het *Reformatorisch Dagblad* (26 april 1994) had dit 'ongetwijfeld' ook te maken 'met de perikelen die de partij het afgelopen jaar meemaakte'.

De verkiezingsuitslag was voor de SGP teleurstellend. De partij verloor van haar drie zetels er één, terwijl opiniepeilingen op zijn minst hoop op behoud van deze zetel hadden gewekt. Het staatkundig-gereformeerde stemmenaandeel zakte van 1,9% naar 1,7%. Het verlies was niet overal even sterk. Zo was de aderlating in Zuid-Holland en Utrecht omvangrijk, in Gelderland beperkt. Naar alle waarschijnlijkheid profiteerde vooral de RPF van het verlies van de SGP. In mei stelde het SGP-hoofdbestuur een commissie in voor een onderzoek naar de oorzaak van het stemmenverlies bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Deze commissie, die onder voorzitterschap stond van de hoofdredacteur van het *Reformatorisch Dagblad*, C.S.L. Janse, zou in 1995 aan het hoofdbestuur rapport uitbrengen.

Na de Tweede-Kamerverkiezingen besloten de fracties van GPV, RPF en SGP de bestaande parlementaire samenwerking meer te structureren (zie hiervoor in deze Kroniek onder RPF).

Europese verkiezingen

In januari waren SGP en RPF met elkaar in aanvaring gekomen over een vrouwelijke kandidaat van de laatste partij op de gemeenschappelijke kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen (zie in deze Kroniek onder RPF). Nadat deze kandidaat zich had teruggetrokken, kon de samenwerking bij deze verkiezingen alsnog doorgang vinden. De gezamenlijke lijst van SGP, GPV en RPF boekte winst (zie in deze Kroniek onder GPV). De SGP-er Van der Waal keerde weer terug in het Europees Parlement.

vrouwen en de SGP

Naar aanleiding van de perikelen rond de kandidaatstelling bij de Europese verkiezingen zei de SGP toe om vóór 1 juli duidelijkheid te verschaffen omtrent haar principiële standpunt ten aanzien van vrouwen op gemeenschappelijke lijsten in het algemeen. In maart werd hiertoe een commissie ingesteld die moest rapporteren over 'de principie begrenzing van samenwerkingsverbanden'. Voorzitter was J. Koppelaar, voormalig SGP-wethouder in Middelhamis. Op basis van het rapport van deze commissie bepaalde op 24 juni het hoofdbestuur

van de SGP zijn standpunt. Een vrouw op een gemeenschappelijke lijst bleef voor de SGP principieel onaanvaardbaar, zo stelde het hoofdbestuur. Wanneer evenwel in bepaalde omstandigheden gewichtige redenen daartoe aanleiding zouden geven en er geen verkiesbare plaatsen in het geding waren, waren onderhandelingen toch niet geheel uitgesloten. Als voorbeelden van gewichtige redenen werden situaties genoemd, waarin alleen via een samenwerkingsverband één zetel zou kunnen worden behaald, of waarin een samenwerkingsverband de mogelijkheid zou openen om de collegesamenstelling positief te beïnvloeden (*De Banier*, 7 juli 1994).

Behalve de kwestie van de vrouw waren volgens de SGP ook andere belangrijke zaken bij samenwerking in het geding. In augustus stelde het hoofdbestuur daarom ook een gedragslijn vast die als toetssteen zou gaan fungeren voor het afgeven van een machtiging om de naam SGP bij een gemeenschappelijke lijst te gebruiken.

In augustus besprak het hoofdbestuur het concept-rapport dat de commissie 'Uitwerking betrokkenheid vrouwen' (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 61) had opgesteld. Deze commissie was in november 1993 door het hoofdbestuur ingesteld en stond onder leiding van B. Stolk, voorzitter van de kiesvereniging Ridderkerk. Het hoofdbestuur gaf de commissie 'concrete aandachtspunten' mee, waarover deze zich nader moest beraden.

de buitenwacht en de vrouwenkwestie

Eind juli besloot het Openbaar Ministerie dat de SGP niet strafrechtelijk vervolgd zou worden in verband met het besluit om geen vrouwen als lid toe te laten, alsmede met het standpunt dat de vrouw het passief kiesrecht niet toekomt (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 62). Het besluit van het Openbaar Ministerie werd vooral genomen op grond van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en de vrijheid van vereniging. Na deze uitspraak stelde het D66-Tweede-Kamerlid L.S. Groenman dat de SGP op grond van het Internationaal Verdrag tegen Vrouwendiscriminatie toch verplicht moest worden vrouwen toe te laten. Bij het gerechtshof in Den Haag werd bovendien een klaagschrift ingediend over het besluit van het Openbaar Ministerie de SGP niet te vervolgen. Eén van de indiensters van de strafklacht, Y. Franssen uit Roermond, was ook een civiele bodemprocedure tegen de SGP begonnen om als lid van deze partij te kunnen worden ingeschreven. Ook diende zij een klacht in bij de Commissie Gelijke Behandeling van Mannen en Vrouwen bij de Arbeid. De zitting voor deze commissie vond begin december plaats. De uitspraak zou in 1995 volgen.

Statenverkiezingen

Bij de voorbereiding van de Provinciale Statenverkiezingen in 1995 ontstond in drie van de zes gevallen waar de SGP in het verleden bij een gemeenschappelijke

lijst betrokken was, nu een breuk: in Noord-Holland, Drenthe en Flevoland. Alleen in Noord-Holland was deze breuk zuiver te wijten aan het staatkundig-gereformeerde standpunt over de vrouw in de politiek. In deze provincie stelde de SGP dat zij alleen verder wilde samenwerken als er geen vrouw op de gemeenschappelijke lijst zou voorkomen. Voor het GPV was deze voorwaarde onaanvaardbaar. Door de breuk loopt de SGP een Statenzetel mis, want deze partij was aan de beurt om de lijsttrekker te leveren van de lijst van SGP, RPF en GPV (die in 1991 één zetel had behaald).

algemeen secretaris

Op 27 mei stelde het hoofdbestuur de functie van een benoemde en bezoldigde algemeen secretaris in (te onderscheiden van de gekozen partijsecretaris), wiens taak het zou zijn het hoofdbestuur en met name de eerste en tweede voorzitter te adviseren en bij te staan in de uitoefening van hun functies. Als gevolg van dit besluit was ds. D.J. Budding - sinds het aftreden van Hovius waarnemend partijvoorzitter - bereid het partijvoorzitterschap op zich te nemen. Naast hem koos het hoofdbestuur ds. J.H. van Daalen als tweede voorzitter, A. de Boer tot eerste secretaris en A. Waaijenberg tot tweede secretaris. Door de partijwerkzaamheden zo te verlichten kon de gewenste combinatie voorzitter/predikant blijven bestaan. Als eerste algemeen secretaris werd benoemd D. Nieuwenhuis. Hij was al hoofd van het partijbureau, welke functie hij ook zou blijven vervullen. Eén van de taken die de algemeen secretaris van de voorzitter overnam, was het hoofdredacteurschap van *De Banier*.

radio en televisie

In het najaar bezon het hoofdbestuur zich op de houding van de partij ten opzichte van het gebruik van radio en televisie door de partij. Omdat deze media naar de mening van het hoofdbestuur een ingrijpende rol speelden bij de vorming van de publieke opinie, achtte men het nuttig de bestaande richtlijnen tegen het licht te houden. Bovendien waren aan het hoofdbestuur vragen over deze zaak gesteld. Geconcludeerd werd dat er geen argumenten waren voor bijstelling van de als regel afwijzende houding: om principiele redenen geen actief gebruik van radio en televisie. Dat hield in: geen contact zoeken met deze media, niet naar een studio of andere opname-lokatie gaan, geen microfoon of camera bij de eigen SGP-bijeenkomsten. Maar het afweren van een microfoon of 'onwillend gedrag' tegenover een camera die op een SGP-vertegenwoordiger gericht is, levert geen positieve bijdrage aan het denken over de SGP-beginselen, aldus het hoofdbestuur (*De Banier*, 24 november en 8 december 1994).

internationale contacten

Van 9 tot 15 juni nam een SGP-delegatie van vijf personen in Hongarije en Roemenië deel aan conferenties over de 'kerntaken van de overheid'. Op 12 en 13 september was de SGP opnieuw in Roemenië; dit maal voor een conferentie over het onderwerp 'democratie en rechtsstaat'.

verwante instellingen en publikaties

De Guido de Brësstichting - het studiecentrum van de SGP - publiceerde in het begin van dit jaar de discussienota *Theocratische politiek: principes, geschiedenis en praktijk*. Deze nota was geschreven door H.F. Massink - wetenschappelijk medewerker van het studiecentrum - onder verantwoordelijkheid van een werkgroep. Op 28 mei organiseerde de De Brësstichting een congres over het onderwerp 'theocratie' (in oktober 1993 had zij hieraan ook een bijeenkomst gewijd). De resultaten van het congres werden verwerkt in de definitieve versie van de bovengenoemde nota, die aan het eind van het jaar verscheen. Het studiecentrum liet nog twee andere nota's het licht zien: *Gewetensvrijheid: bijbels en staatkundig-gereformeerd aspect van een grondrecht*, samengesteld door een werkgroep met K. van der Zwaag als redacteur; *Genen in het geding: SGP-visie op genetische manipulatie*, samengesteld door een werkgroep met Massink als redacteur. Verder gaf de Guido de Brësstichting nog twee 'Commentaren' uit: *Tussen thuis en tehuis: enkele aspecten van de toekomstige ouderenzorg in Nederland*, geschreven door Massink; en *De provincie in de toekomst*, van de hand van P. Hoek.

Op 28 januari stond de LVSGS/SGP-jongeren stil bij hun zestigjarig bestaan. Ter gelegenheid daarvan verscheen het gedenkboek *Terugblik met het oog op de toekomst: 60 jaar jongerenwerk binnen de SGP*, dat geschreven werd door J. Kol, medewerker van het Voorlichtings- en vormingscentrum van de SGP. Op 23 april werd de SGP-jongeredag gehouden, gewijd aan het thema criminaliteit met in het bijzonder aandacht voor geweldsmisdrijven. In het najaar schreef de SGP-jongerenorganisatie een open brief aan minister Wijers van Economische Zaken waarin grote verontrusting werd uitgesproken over het plan om de winkels op zondag open te stellen. Ook gaf het LVSGS/SGP-jongeren twee 'info-schetsen' uit: *Asielzoekersbeleid*, geschreven door J. van Belzen en *Algemene Wet Gelijke Behandeling*, door P. van Vugt.

Het Voorlichtings- en vormingscentrum van de SGP kreeg op 5 september een nieuwe voorlichtingssecretaris, H. van der Wal. Zijn voorganger, M. Dankers, die deze functie ruim zeventien jaar lang had uitgeoefend zou overigens nog tot het einde van het jaar bij de SGP werkzaam blijven.

personalia

Op 9 april overleed het SGP-Tweede Kamerlid C.N. van Dis jr. na een ernstige ziekte. Van Dis was vanaf 1971 lid van de Tweede Kamer. Van 1958-1972 had

hij zitting in de gemeenteraad van Rotterdam en van 1970-1982 in de Provinciale Staten van Zuid-Holland.

Op 22 april overleed ds. C. Smits. Deze predikant van de Oud-Gereformeerde Gemeenten was een reeks van jaren lid van het SGP-hoofdbestuur geweest en van 1956 tot 1959 lid van de Eerste Kamer.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Het verkiezingsjaar 1994 bracht de VVD winst. Bij de verkiezingen voor de gemeenteraden, Tweede Kamer en de Europese verkiezingen ging de partij behoorlijk vooruit. Ook de ledenaanhang groeide weer. Voor het eerst sinds jaren kwam het ledental in de zomer boven de 55.000 uit.

verkiezingsprogramma

Op 6 januari stuurden de drie gewezen VVD-ministers die milieubeheer in hun portefeuille hadden gehad - L. Ginjaar, P. Winsemius en E.H.T.M. Nijpels - een brief aan het hoofdbestuur, waarin zij hun onvrede uitspraken over de milieuparagraaf in het ontwerp-verkiezingsprogramma. Zij deden een achttal suggesties waarmee 'een veel duidelijker en aansprekender beeld wordt geschetst van het milieubeleid dat de VVD voorstaat' (*Trouw*, 7 januari 1994). Het drietal bepleitte onder andere meer energiebesparing, uitbreiding van het natuurgebied en een sterkere terugdringing van de verzuring van het milieu. De programcommissie besloot vervolgens de milieuparagraaf gedeeltelijk aan te passen.

De buitengewone algemene vergadering die zich over de kernpunten van het concept-verkiezingsprogramma moest buigen, kwam op 21 en 22 januari bijeen. Ruim vierhonderd amendementen moesten behandeld worden. De ledenvergadering schrapte de invoering van het correctief referendum. Verder werd het te bezuinigen bedrag verhoogd van zeventien naar twintig miljard gulden. Het grootste deel van de bezuinigingen moest worden verwezenlijkt door de invoering van een ministelsel in de sociale zekerheid. De herschreven milieuparagraaf werd goedgekeurd. Winsemius, voorzitter van Natuurmonumenten, was er niet van onder de indruk: 'het was knudde met een rietje; nu is het nog knudde' (*de Volkskrant*, 19 februari 1994). In het nieuwe verkiezingsprogramma was ook de 'prestatiebeurs' opgenomen. Deze vorm van studiefinanciering was voorgesteld door de JOVD.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen en Europese verkiezingen

Op 18 en 19 februari kwam de algemene vergadering weer bijeen. Op deze bijeenkomst werd de behandeling van het verkiezingsprogramma en de daarbij behorende beleidsnotitie afgerond. Belangrijkste agendapunt was verder de kandidaatstelling voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer en het Europees

Parlement. In de maanden rond de jaarwisseling had de achterban zich gebogen over de ontwerp-lijsten van het hoofdbestuur. Op 29 januari vergaderden de voorzitters van de kamercentrales over de volgorde van de kandidaten. Zij meenden dat drie zittende kamerleden te laag op de lijst stonden: de landbouwspecialist P. Blauw (24ste) en de beide defensiespecialisten S. van Heemskerck Pilles-Duvekot en J.D. Blaauw (respectievelijk 28ste en 35ste). Het hoofdbestuur paste daarop de lijst aan. Blauw steeg naar de zeventiende positie, en de twee anderen kregen verkiesbaar geachte plaatsen. Zonder al te grote verdere wijzigingen nam de algemene vergadering de ontwerp-lijst aan. De afdeling Lisse ondernam nog een poging om een verkiesbare plaats te verkrijgen voor de makelaar H. Mens. Mede door toedoen van Bolkestein mislukte dat. Mens behoorde volgens de partijleider tot een categorie 'die niet voor verkiezing in aanmerking behoort te komen' (*de Volkskrant*, 21 februari 1994). Bolkestein werd bij acclamatie tot lijsttrekker gekozen.

De algemene vergadering had eerder Europarlementariër G.M. de Vries aangewezen als lijsttrekker voor de Europese verkiezingen. Het Tweede-Kamerlid J.G.C. Wiebenga stond op de tweede plaats. Het zittende lid F.A. Wijsenbeek moest zijn vierde plaats afstaan aan de landbouwspecialist J. Mulder en belandde op de vijfde positie.

gemeenteraadsverkiezingen

De gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart verliepen voor de VVD zeer succesvol. Met een winst van 235 raadszetels kwamen de liberalen uit op een totaal van 1720 zetels. In onder meer Den Haag, Leiden en Middelburg werd de VVD de grootste partij. Onderzoek toonde aan dat de winst vooral uit de hoek van het CDA kwam. Het aantal wethouders steeg met meer dan honderd tot 319.

christendom

In een interview in *NRC-Handelsblad* van 5 maart stelde partijleider Bolkestein dat de VVD zou moeten overwegen om het christendom weer als uitgangspunt in haar beginselprogramma op te nemen. De verwijzing naar christelijke (en humanistische) waarden was hieruit in 1980 geschrapt. Heroriëntering op christelijke waarden zou 'de op drift geraakte' maatschappij meer samenhang kunnen geven. CDA en SGP konden waardering opbrengen voor de uitlatingen van Bolkestein. D66 stelde bij monde van Van Mierlo er niet mee uit de voeten te kunnen. De voorzitter van het Humanistisch Verbond, P. Cliteur, noemde de uitlatingen onverstandig. De JOVD reageerde eveneens afwijzend. 'Voor de liberalen is geen plaats in de frontlinie van verdedigers van de christelijke waarden', zo schreven K. Petersen en A. Kocken, respectievelijk voorzitter en

vice-voorzitter van de liberale jongerenorganisatie in het *NRC-Handelsblad* (29 maart 1994).

asielzoekers

Op 13 maart maakte Bolkestein in het televisieprogramma Brandpunt zijn plannen bekend om 'de stroom van asielzoekers te beheersen'. De VVD-leider stelde onder andere voor dat Nederland uitsluitend Europese asielzoekers zou toelaten. Niet-Europese asielzoekers zouden in hun eigen regio moeten worden opgevangen. Een storm van kritiek stak op na de bekendmaking van de voorstellen. PvdA, CDA en D66 waren mordicus tegen, evenals vluchtelingenorganisaties. Het hoofd van het bureau van het Hoge Commissariaat van de Vluchtelingen van de Verenigde Naties in Den Haag meende dat de plannen van Bolkestein strijdig waren met het Vluchtelingenverdrag van Genève van 1951.

De plannen van Bolkestein vielen ook binnen de Tweede-Kamerfractie van de VVD niet geheel in goede aarde. Vice-fractievoorzitter H.F. Dijkstal wees erop dat de discussie over dit onderwerp in de eigen gelederen nog niet was afgerond. Bolkestein zou wat 'voor de muziek uitlopen' (*de Volkskrant*, 15 maart 1994). Na een bespreking met Bolkestein zei de fractie unaniem achter haar voorzitter te staan. Bolkestein nuanceerde daarbij het onderscheid tussen Europese en niet-Europese asielzoekers.

verkiezingscampagne

De VVD opende de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen op 9 april met een manifestatie in Den Bosch. Partijleider Bolkestein eiste bij voorbaat al een plaats op voor de VVD in het nieuwe kabinet, samen met D66. Deze twee partijen stonden op grote winst in de opiniepeilingen en hadden zijns inziens het meeste recht om in een nieuwe regering zitting te nemen. Als derde partij had Bolkestein het liefst het CDA, maar een paarse coalitie sloot hij niet op voorhand uit.

De VVD organiseerde 'Bolkestein- en VVD-teamshows' in het land, die op minder traditionele leest geschoeid waren. In plaats van een toespraak van de lijsttrekker met na de pauze gelegenheid voor vragen, werd een *talkshow* gehouden, waarin Bolkestein of andere kamerleden werden geïnterviewd door enkele 'neutrale' journalisten. Inclusief muzikale omlijsting moest de organisatie hiervoor zesduizend gulden opbrengen. De kamercentrales Drenthe, Flevoland en Zeeland vonden dit te duur en zagen af van een invitatie aan Bolkestein.

Tweede-Kamerverkiezingen

Ook de kamerverkiezingen brachten de VVD grote winst. De partij steeg van 22

naar 31 zetels - het een-na-beste resultaat uit de geschiedenis van de VVD (onder aanvoering van Nijpels behaalde de partij in 1982 36 zetels). In de provincies Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland werd de VVD de grootste partij. De achterstand op de PvdA in Noord-Holland was miniem geworden.

algemene ledenvergaderingen

Op 27 en 28 mei hield de VVD haar algemene ledenvergadering. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut maakte als partijvoorzitter plaats voor W.K. Hoekzema, burgemeester van Huizen en oud-staatssecretaris van Defensie in het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986). Van Leeuwen-Schut had zich niet herkiesbaar gesteld. Tegen haar kandidatuur hadden de kamercentralevoorzitters zich gekant, uit onvrede over haar houding ten aanzien van de eventuele terugkeer van H. Wiegel als lijsttrekker bij de kamerverkiezingen, in de zomer van 1993 (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 68-69). In haar afscheidsrede ging Van Leeuwen-Schut in op de verkiezingsuitslag. Volgens haar had het 'vrijzinnig democratisch blok' van VVD en D66 overtuigend gewonnen van het 'paternalistische blok' van CDA en PvdA. Op de vergadering werd verder het startschot gegeven voor de campagne voor de Europese verkiezingen.

Europese verkiezingen

Ook de Europese verkiezingen verliepen voor de VVD zeer succesvol. Het aantal liberale zetels verdubbelde en kwam uit op zes. Lijsttrekker De Vries werd in juli unaniem tot voorzitter gekozen van de Liberale en Democratische fractie (ELDR) van het Europees Parlement.

kabinetsformatie

Nadat onderhandelingen tussen PvdA, D66 en VVD in juni waren vastgelopen, leek in tweede instantie in augustus de vorming van een paarse coalitie toch te slagen (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Begin augustus mengde het prominente partijlid H. Wiegel zich in de kabinetsformatie. Een paarse coalitie zag hij met enige huiver tegemoet. Voor het NOS-Journaal zei hij dat er 'hele stevige VVD-punten in het regeerakkoord moeten staan', omdat de liberalen zich tegenover de PvdA en D66 in een minderheidspositie bevonden (*Trouw*, 6 augustus 1994). In een interview in *De Telegraaf* (5 augustus) met als kop 'Wiegel waarschuwt Bolkestein' zei Wiegel niets te moeten hebben van de door formateur Kok voorgestelde inkomensafhankelijke maatregelen die vooral de middeninkomens zouden treffen. 'Daar kan onze partij echt niet mee akkoord gaan'. Bolkestein antwoordde door te stellen dat de onderhandelaars bezig waren 'met de grootste lastenverlichtingsoperatie sinds 1977...', het jaar dat Wiegel vice-premier van het kabinet-Van Agt werd. 'De heer Wiegel komt dus volledig aan

zijn trekken', aldus Bolkestein. Ook partijvoorzitter Hoekzema nam afstand van Wiegels commentaar. Het was volgens hem verstandiger eerst de uitkomsten van de onderhandelingen af te wachten.

Toen het paarse regeerakkoord gereed was, herhaalde Wiegel zijn kritiek. De partij steunde hem hierin echter niet. Op 13 augustus ging de Tweede-Kamerfractie van de VVD unaniem akkoord. Het prominente lid R. de Korte - vice-premier en minister van Economische Zaken in het tweede kabinet-Lubbers - bleef niettemin zijn bedenkingen houden. Enkele dagen later, op 15 augustus, kreeg onderhandelaar Bolkestein voor het akkoord de unanieme steun van het hoofdbestuur van de VVD en van de voorzitters van de kamercentrales. Wel werden enkele kanttekeningen geplaatst bij de voorgenomen bezuinigingen op defensie en bij de sociale zekerheid.

Bij de personele invulling van het kabinet werd Dijkstal door de VVD naar voren geschoven als vice-premier en minister van Binnenlandse Zaken. Partijleider Bolkestein gaf er de voorkeur aan om in de Tweede Kamer te blijven zitten. Verder nam in het kabinet onder meer oud-partijleider J.J.C. Voorhoeve zitting. Hij maakte zijn *come-back* in de landelijke politiek als minister van Defensie. De benoeming van J. van Aartsen, secretaris-generaal op het departement van Binnenlandse Zaken, tot minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij leidde tot onbegrip bij het kamerlid Blauw, die als landbouwexpert van de fractie zelf ook als kanshebber werd gezien voor deze post. Volgens Blauw was Bolkestein te lichtzinnig omgesprongen met de belangen van de landbouw.

De nieuwe VVD-bewindslieden werden verwelkomd op de partijraad van 24 augustus. De vergadering had weinig moeite met het regeerakkoord. In zijn slotwoord riep partijvoorzitter Hoekzema op tot eenheid. Hij meende dat de interne discussie in de partij thuishoorde en niet via de media moest verlopen. Dat gold voor elk partijlid, 'prominent of niet', aldus Hoekzema, die Wiegel niet met name noemde.

Bolkestein en de PvdA

Nauwelijks had Bolkestein in een interview zijn tevredenheid uitgesproken over de 'eerste honderd dagen van paars' (*NRC-Handelsblad*, 29 november 1994), of de politiek leider van de VVD kwam flink in botsing met coalitiepartner PvdA. Aanleiding waren zijn uitlatingen in *Elsevier* (10 december 1994), dat ontwikkelingshulp vervangen moest worden door noodhulp. Bolkestein nam hierbij tevens PvdA-minister Pronk op de korrel: deze zou moeten erkennen 'dat zijn traditionele gedachtengoed niet meer correspondeert met de economische werkelijkheid'. Verder zag hij geen enkele reden voor Nederland om meer aan ontwikkelingshulp te besteden dan andere Westerse landen. De fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer Wallage verweet Bolkestein op de persoon van Pronk te spelen.

Op 14 december trok Bolkestein van leer tegen minister Ritzen van Onderwijs.

Volgens Bolkestein zou de PvdA-bewindsman ten aanzien van het hoger onderwijs een 'hap-snap-beleid' voeren. Opnieuw reageerde de PvdA geïrriteerd. Ook binnen de Tweede-Kamerfractie van de VVD was men niet blij met de uitspraken van voorzitter Bolkestein. Het fractielid B.M. de Vries noemde deze 'ongelukkig'.

Premier Kok zou later in een interview in *Elsevier* (24 december 1994) Bolkestein 'spelbederf' verwijten. Kok had zich nogal gestoord aan een rede die Bolkestein op 3 december in Gent had gehouden. In deze toespraak deed Bolkestein het voorkomen of de PvdA tijdens de kabinetsformatie door de bocht was gegaan en de VVD onveranderd op haar standpunten was blijven staan. 'Er is naar mijn smaak maar weinig afstand tussen het VVD-verkiezingsprogramma en de inhoud van het regeerakkoord', zo hield de politiek leider van de VVD zijn Belgische gehoor voor.

Poncke Princen

Vlak voor Kerstmis werd bekend dat minister Van Mierlo van Buitenlandse Zaken een visum had verleend aan Poncke Princen, op grond van humanitaire en gezondheidsredenen. Princen was tijdens de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië tegen Nederland na de Tweede Wereldoorlog gedeserteerd en overgelopen naar het Indonesische kamp. Bij eerdere gelegenheden had de VVD zich gekant tegen een bezoek van Princen aan Nederland. Dit keer waren Bolkestein en buitenlandspecialist F.W. Weisglas akkoord gegaan. Hun niet ingelichte fractie wilde daar echter niet van weten. Tijdens het spoeddebat dat de Tweede Kamer op 20 december aan de zaak wijdde, moesten zij op hun schreden terugkeren. Organisaties van oud-strijders riepen hun achterban op om hun - bezwaren kenbaar te maken bij de VVD. Volgens het partijsecretariaat zouden ongeveer tien personen uit ongenoegen over deze zaak hun partijlidmaatschap hebben opgezegd.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op de algemene vergadering van 27 en 28 mei kondigde de voorzitter van de Eerste-Kamerfractie van de VVD, D. Luteijn, aan in 1995 terug te zullen treden. Een opvolger diende zich al snel aan. Begin augustus maakte Wiegel bekend zich voor de senaat kandidaat te stellen. Bij zijn aankondiging zei Wiegel het fractievoorzitterschap niet uit de weg te gaan. Over de kandidatuur van Wiegel had partijvoorzitter Hoekzema met de partijtop overleg gevoerd. Bolkestein zei desgevraagd dat hij hierbij niet was betrokken. Op 11 oktober stelde het hoofdbestuur de groslijst op. Op deze lijst stonden onder anderen ook oud-minister en gewezen kabinetsformateur Van Aardenne en de secretaris-generaal van de Westeuropese Unie W.F. van Eekelen. Een commissie onder leiding van oud-staatssecretaris E. Veder-Smit stelde na gesprekken met de kandidaten de volg-

orde van de lijst op. Als eerste op de ontwerp-lijst kwam oud-minister van Justitie en zittend senator F. Korthals Altes uit de bus. Wiegel nam de derde positie in en was daarmee de hoogst genoteerde nieuwkomer. Op 25 maart 1995 zou een buitengewone algemene vergadering de lijst definitief vaststellen.

Liberale Internationale

Op het 47ste congres van de Liberale Internationale dat van 8 tot 10 september in Reykjavik bijeen kwam, werd Bolkestein gekozen tot toekomstig voorzitter. Samen met de aftredende voorzitter O. Graaf Lambsdorff (van de Duitse FDP) en de nieuw geïnstalleerde voorzitter Sir D. Steel (Britse *Liberal Democrats*) ging Bolkestein als gevolg van het zogenaamde 'trojka'-principe aan de Liberale Internationale leiding geven. In 1996 zou hij Steel als voorzitter opvolgen.

verwante organisaties en publikaties

Op 2 februari presenteerde Bolkestein het boek *Islam & de democratie*, dat hij had geschreven samen met M. Arkoun, arabist van Algerijnse afkomst en hoogleraar aan de Sorbonne in Parijs.

Op 4 en 5 februari hield de Organisatie Vrouwen in de VVD haar jaarlijkse congres. J.M. de Vries trad terug als voorzitter. Bijna zeven jaar had zij deze functie vervuld. Zij werd opgevolgd door T. van der Stroom-van Ewijk.

De Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, organiseerde op 16 maart een symposium over de toekomst van het hoger onderwijs. Centraal stond de stelling dat de massaliteit van het hoger onderwijs de kwaliteit ervan heeft doen dalen. In augustus, vlak na de totstandkoming van het kabinet-Kok, publiceerde de Teldersstichting het rapport *Keur van kennis. Opinies over hoogwaardig hoger onderwijs*. Het wetenschappelijk bureau van de VVD bekritiseerde hierin de kabinetsplannen voor een 'bachelor'-opleiding aan de hogescholen en universiteiten. In de zomer publiceerde de Teldersstichting het rapport *Gentechnologie. Een liberale visie*. Hierin werd een analyse gegeven van de ethische, politieke en juridische problemen die voortvloeien uit genetische manipulatie, DNA-tests en dergelijke. Op 1 december organiseerde de Teldersstichting een symposium ter gelegenheid van haar veertigjarig bestaan. Onderwerp was de verhouding tussen het liberalisme en het communitarisme.

De JOVD vierde haar 45-jarig bestaan met een lustrumcongres op 5 maart. Voorzitter Petersen hield een pleidooi voor een 'bewuste oppositie' voor de VVD na de kamerverkiezingen. Pas als de liberalen ondubbelzinnig hun stempel op het beleid zouden kunnen drukken, moesten zij aan de regering deelnemen. Op 25 juni werd A. Toor door de algemene ledenvergadering van de JOVD tot voorzitter gekozen, als opvolger van Petersen.

Op 11 april werd een thema-avond over de volksgezondheid gehouden, georganiseerd door de gelijknamige partijcommissie. Tot de sprekers behoorde

oud-minister Van Aardenne.

Aan de vooravond van de Europese verkiezingen, op 30 mei, organiseerde de VVD in samenwerking met de Teldersstichting en de Europese Liberaal-Democraten (ELDR) een internationale conferentie met als titel 'een nieuwe muur of nieuwe kansen?'. Onderwerp was de scheidslijn tussen Oost- en West-Europa na de val van de Berlijnse Muur.

Op 11 juni werd een studiedag gehouden over de veranderingen in de volkshuisvesting. Voor de organisatie tekenden de partijcommissie Wonen en bouwen, de Haya van Somerenstichting en de Vereniging van Staten- en Raadsleden.

Op 24 oktober belegde de Mr. Annelien Kappeyne van de Coppellostichting een bijeenkomst over 'non-discriminatie, artikel 1 van de Grondwet in het licht van toenemende intolerantie'. De Groninger Commissaris der Koningin H.J.L. Vonhoff, het oud-kamerlid voor GroenLinks I. Brouwer en het PvdA-lid en oud-VARA-voorzitter A. van der Louw maakten deel uit van het forum.

Het ouderenbeleid stond centraal op een themadag die op 19 november door het hoofdbestuur was georganiseerd. Tot de sprekers behoorde Tweede-Kamerfractievoorzitter Bolkestein, die in overweging gaf de AOW-gerechtigde leeftijd op termijn te verhogen tot 67 jaar.

De Vereniging van Staten- en Raadsleden van de VVD besloot tijdens haar jaarvergadering op 23 april haar naam te veranderen. De huidige benaming zou de lading niet meer dekken, aangezien in de loop der jaren ook burgemeesters, gemeentesecretarissen, stads- en deelraadsleden waren toegetreden. Met ingang van 1 januari 1995 ging de Vereniging zich 'Bestuurdersvereniging van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' noemen. Het jaarlijkse congres van de Vereniging op 4 en 5 november stond in het teken van de naderende verkiezingen voor de Provinciale Staten.

personalia

Na het vertrek van E. van Thijn als burgemeester van Amsterdam werd VVD-wethouder F. de Grave op 16 januari door het college van burgemeester en wethouders als tijdelijk vervanger aangewezen. De Grave zou deze functie vervullen tot 12 april, wanneer de nieuwe gemeenteraad werd geïnstalleerd. Tegen deze regeling bestonden hier en daar bezwaren, aangezien De Grave bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart als lijsttrekker van de VVD zou optreden. De Grave zei echter toe zich in de verkiezingscampagne terughoudend op te stellen.

Op 20 januari nam H. Wiegel als Commissaris der Koningin afscheid van de Provinciale Staten van Friesland. Wiegel had deze functie vanaf 1982 vervuld. Met ingang van 1 februari werd hij voorzitter van het Kontaktorgaan Landelijke Organisaties van Ziektekostenverzekeraars (KLOZ). Wiegel werd in Friesland

met ingang van 25 april opgevolgd door L.M.L.H.A. Hermans, die sinds 1990 burgemeester van Zwolle was. Hermans werd in zijn oude functie opgevolgd door J. Franssen. Deze was vanaf 1982 lid van de Tweede-Kamerfractie van de VVD.

Als opvolger van S. Patijn werd op 15 september de landbouwkundige J.M. Leemhuis-Stout tot Commissaris der Koningin in Zuid-Holland benoemd. Zij was dijkgraaf van het hoogheemraadschap Schieland en voorzitter van de Unie van Waterschappen. Binnen de VVD had zij geen vooraanstaande rol gespeeld.

Op 5 april overleed M. Visser. Hij had van 1958 tot 1967 voor de VVD zitting in de Tweede Kamer.

G.A.W.C. Baron van Hemert tot Dingshof overleed op 3 mei. Hij maakte van 1973 tot 1981 deel uit van de liberale fractie in de Eerste Kamer.

Op 5 juli overleed A. Ploeg. Hij was Tweede-Kamerlid voor de VVD van 1972 tot 1982 en van 1986 tot 1989. In de tussenliggende periode was Ploeg staatssecretaris van Landbouw en Visserij in het tweede kabinet-Lubbers.

Op 14 september overleed het oud-Tweede-Kamerlid F.G. van Dijk. Van 1956 tot 1963 had hij zitting in de liberale fractie.

De oud-wethouder van Maastricht P. Neus werd op 12 oktober veroordeeld tot een maand voorwaardelijke gevangenisstraf en een boete van 10.000 gulden wegens het aannemen van steekpenningen. Bij de verbouwing van zijn woning zou hij van aannemers giften hebben aanvaard.